

Tek Parti Döneminde Parti Kurma Girişimleri ve Kurulan Siyasi Partiler (1923-1945)

Attempts to Establish Parties and Established Political Parties During the Single-Party Era (1923-1945)

Refik

AYDEMİR

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tarih
Bölümü, Tokat, Türkiye
e-mail: rfkaydmr75@gmail.com

Geliş Tarihi/Received: 22.03.2023
Kabul Tarihi/Accepted: 23.06.2023

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Refik Aydemir
rfkaydmr75@gmail.com

Atrf /Cite this article:
Aydemir, R. (2023). Tek Parti Döneminde
Parti Kurma Girişimleri ve Kurulan Siyasi
Partiler (1923-1945). *ETÜT Dergisi*, 6, 20-39.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Siyasi partiler, demokratik bir anlayışla siyasal hayatın temelini oluşturan kuruluşlardır. Temel görevleri, halkın farklı kesimlerinin düşüncelerini önemseyen siyasi politikalar belirleyerek halkı temsil etmektir. Düşünce anlayışlarına göre belirledikleri politikaları topluma parti programları yoluyla aktarırlar. Siyasi partiler hazırladıkları program ve siyasetlerle da yasama ve yürütmeyi şekillendirirler.

Tanzimat Dönemi sürecinde gerçekleşen gelişmeler, Türkiye’de siyasi partilerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ardından II. Meşrutiyet Dönemi’ne giden süreçte çeşitli siyasi partiler kurulmuş, zamanla sayıları artmıştır. Cumhuriyet döneminde ise, TBMM’nin açılmasıyla Mecliste hükümet aleyhinde oluşan muhalif düşünce anlayışı, Mecliste temsil edilen siyasi partilerin oluşmasıyla neticelenmiştir. TBMM’nin açılmasıyla faaliyet gösteren ilk parti Halk Fırkası’dır. Halk Fırkası’nı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası takip etmiştir. Ardından, Halk Fırkası’na karşı muhalif veya taraf olan partiler kurulmuştur. Bazı siyasi partiler ise kuruluş aşamasında iken, program ve vaatleri nedeniyle mevcut hükümet tarafından onay alamamıştır.

Bu çalışmada Cumhuriyetin kuruluşundan sonra Tek Parti Dönemi’nde kurulmuş olan siyasi partiler ele alınmıştır. Partilerin tüzük ve programları incelenerek siyasi düşünce anlayışları değerlendirilmiştir

Anahtar Kelimeler: Tek Parti, Hükümet, CHP, TBMM, Demokrasi.

Abstract

Political parties are organizations that form the foundation of political life with a democratic understanding. The primary responsibility of a political entity is to represent the people through the establishment of political policies that take into consideration the diverse opinions of the population. They prosecute the policies they have determined according to their understanding of thought through party programs. Political parties shape the legislative and the executive with the programs and policies they prepare.

The developments that took place during the Tanzimat Period laid the groundwork for the emergence of political parties in Turkey. Then, in the process leading up to the Second Constitutional Period, various political parties were established and their numbers increased over time. In the Republican period, with the opening of the Grand National Assembly of Turkey, the oppositional mindset formed against the government in the Assembly resulted in the formation of various political parties represented in the Assembly. The first party to operate with the opening of the Turkish Grand National Assembly is the People’s Party. The People’s Party was followed by Progressive Republican Party and Liberal Republican Party. Afterwards, parties that were either opposed to or in favor of the People’s Party were established. While some political parties were in the foundation phase, they could not be approved by the current government due to their programs and promises.

In this study, the political parties established in the Single-Party Period after the republic’s foundation were discussed. By examining the statutes and programs of the parties, their understanding of political thought was evaluated.

Keywords: Single Party, Government, CHP, TGNA, Democracy.

Giriş

Günümüzde neredeyse her toplum ile özdeşleşmiş olan parti sözcüğü Fransızca'dan dilimize girmiştir. Genel anlamda parça, bölüm veya insan topluluğu olarak tanımlanabilir. Demokratik düzen içerisinde kişiler vasıtasıyla oluşturulan sivil toplum örgütleri arasında en önemlisi siyasi partilerdir. Çünkü demokrasi geleneğinin oluşmasında siyasi partilerin varlığı önem arz etmektedir. Aynı zamanda siyasi partiler, toplumun her kesimine hitap eder ve var olan sorunları inceleyerek bir siyasi program oluştururlar. Siyasi parti kavramı, modern demokrasilerde kamuoyunu şekillendiren belirli tüzük ve programlarla geniş halk örgütlerini ele alır (Duverger, 1993: 15). Neredeyse tüm toplumların siyasal düzeninde önemli görevler üstlenen ve mevcut yönetim sistemlerinin temel ögesi olan siyasi parti kavramı ile ilgili çeşitli tanımlamalar mevcuttur.

Türkiye'de siyasi partiler üzerine önemli çalışmaları olan Tarık Zafer Tunaya siyasi parti kavramını şu şekilde ele almaktadır; *"Belli bir siyasi program üzerinde birleşmiş kişilerin, bu programı özellikle olağan seçim yollarıyla gerçekleştirmek amacıyla kurdukları bir örgüttür"* (Tunaya, 1995: 3-4). Ergun Özbudun'a göre; halkın doğrudan desteğini alarak, devlet sisteminin kontrolünü ele geçirmek kaydıyla, devamlı ve kararlı bir organizasyona sahip siyasi oluşumdur (Özbudun, 1977: 4). Saim Sezen siyasi partiyi belli bir siyasi tasarı dâhilinde toplanıp örgütlenerek, bu tasarımı siyasi hükümeti ele geçirecek kaydıyla oluşan hukuki şahsiyet olarak yorumlamıştır (Sezen, 2000: 54). Alman siyaset bilimci Sigmund Neumann'a göre siyasi parti; *"Toplumun aktif siyasi temsilcilerinin açık bir şekilde örgütlenmesi, hükümet gücünün kontrolü ile ilgilenenler ve başkalarıyla popüler destek için rekabet eden farklı görüşlere sahip grup veya gruplar"* (Maor, 1997: 5) olarak ifade edilmiştir. Siyasi Parti kavramı ayrıca Resmi Gazete'de 22.04.1983 tarihli ve 18027 Sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nun 3'üncü maddesinde şu şekilde tanımlanmıştır. *"Siyasi partiler, Anayasa ve kanunlara uygun olarak; Cumhurbaşkanı, milletvekili ve mahalli idareler seçimleri yoluyla, tüzük ve programlarında belirlenen görüşleri doğrultusunda çalışmaları ve açık propagandaları ile milli iradenin oluşmasını sağlayarak demokratik bir Devlet ve toplumu düzeni içinde ülkenin çağdaş medeniyet seviyesine ulaşması amacını güden ve ülke çapında faaliyet göstermek üzere teşkilatlanmış tüzel kişiliğe sahip kuruluşlardır."* (Siyasi Partiler Kanunu, 1983).

Verilen tanımlar birbirini tamamlamakla beraber, özellikle demokrasi toplumlarında devlet yönetimini ele geçirmek için iki veya daha fazla partinin mücadele ettiği siyasi ortamın oluşmasını destekler niteliktedir. Ayrıca tanımlardan hareketle bir kurumsallaşmadan bahsetmek mümkündür. Yani kurum veya kuruluş, daha organize ve disiplinli bir şekilde faaliyet göstermek için kurumsal standartlara, politikalara, programlara ve yönetim sistemlerine uyum sağlar. Böylece kurumsallaşma, kuruluşun sürdürülebilirlik, etkinlik, verimlilik ve uzun vadeli başarı için sağlam bir temel oluşturmasını amaçlar. Siyasi parti kavramından hareketle siyasi partiler, demokratik düzenin olmazsa olmazları olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda geçen tanımlamalardan şöyle bir neticeye varmak mümkündür: Siyasi partiler, belli bir felsefe, amaç ve değere sahip olanların bir araya geldiği ve siyasi bir güç oluşturduğu örgütlenmelerdir.

Siyasal yaşamın temel taşı olan siyasi parti; politik güç kazanma, temsil yeteneği, hükümet ve politika oluşturma gibi alanlarda önemli roller üstlenir. Bu nedenle siyasi partiyi Sivil Toplum Kuruluşları, Dernekler, Sendikalar ve lobiler gibi diğer siyasal oluşum ve gruplardan ayıran belli başlı maddeler vardır. Bunlar arasında en önemlisi şüphesiz siyasi partinin doğrudan iktidarı ele geçirme çabasıdır. Bir diğer önemli madde, siyasi partinin tabanının oluşumunda resmi bir girişimin olması söz konusudur. Üçüncü olarak düzenli bir politika oluşturan siyasi partiler, bu politikaları toplumun birliği ve beraberliğine göre düzenler. Son olarak ortak bir siyasal ideoloji anlayışına sahip olan insanların oluşturduğu siyasal örgütlerdir (Türköne, 2014: 336).

Siyasi partiler, siyasal düzende belirli amaçlar doğrultusunda önemli görevleri üstlenen oluşumlar olarak değerlendirilir. Bu oluşumların temel fonksiyonları kendilerinin varoluş amaçları ile doğru orantılıdır. Yani iktidarda olmak ve kendi oluşturdukları politikalarla halkı temsil etmek siyasi partilerin temel işlevleri arasında yer alır. Yönetimde söz sahibi olmak üzere girişimlerini başlatan siyasi partiler birçok görev üstlenir ve bu görevleri yerine getirirken de kendilerinin vazgeçilmez bir oluşum olduğunu kanıtlarlar. Aksi takdirde siyasal sistemde tutunamazlar. Siyasal düzende siyasi partilerin yerine getirdiği görevler dikkate alındığında birkaç önemli işlevden bahsetmek mümkündür. Bunlar temsil, siyasal devşirme, politika oluşturma, menfaatlerin bir araya getirilmesi, toplumsallaşma ve hükümet teşkilatı olarak sıralanabilir¹. Halka ait olan hâkimiyetin halk tarafından seçilen temsilciler vasıtasıyla kullanılması anlamına gelen *Temsili Demokrasi'de*, *Temsil* siyasi partilerin

¹ Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, siyasi partilerin işlevlerinin bir genellemeye göre değerlendirilmesi durumudur. Siyasal partiler kendi mevcut düzenlerinde var olan siyasal sistemin durumuna göre işlevler belirlerler. Bu işlevler kültürden kültüre değişiklik gösterebilir. Bu nedenle siyasi partilerin işlevlerini genellemek sakıncalıdır (Türköne, 2014: 337).

işlevleri arasında önem arz eder. Temsil'i belirli bir kalıba koyarak onu kurumsallaştıran bu siyasi oluşumlardır. Halkı temsil etmek de siyasi partilerin temel işlevleri arasında yer alır. *Siyasal Devşirme*, siyasi partilerin içinden çıkan ve var olan siyasi sistemde çeşitli görevleri yapacak üyelerin seçimi süreci olarak değerlendirilir. Bu profesyonel siyasetçilerin devşirilmesi demokratik siyasi toplumlarda seçim mekanizmaları ve siyasi aday gösterme yöntemiyle gerçekleşir (Yanık, 2002: 59). Partiler toplumun her kesiminden topladıkları istek ve tercihleri siyasi sisteme uyarlarlar. Bu istek ve taleplerin uygulamaya konması için plan ve programı olan bir politika üretir ve iktidara gelmek için bu politikaları belirli süzgeçten geçirdikten sonra amaçları doğrultusunda partinin programı olarak düzenlerler. Bu süreç içinde siyasi partiler, toplumun farklı grup ve kuruluşlarının çıkarlarını bir araya getirerek genel bir siyaset alternatifi oluştururlar. Böylece azınlıkta olan gruplar kendini ifade etme fırsatını elde etmiş olurlar. Yani toplum içindeki dağınık düşünce ve görüşlerin ortaya çıkmasında siyasi partiler belirleyici unsur olarak görev yapmaktadırlar. Siyasi partiler bireylerin siyasi anlamda sosyalleşmesine katkıda bulunurlar. Bu vesileyle bireyin siyasi hayata girişinde ve sabit bir siyasi ideolojisinin oluşmasında siyasi partilerin rolü önem arz eder. Kendilerine göre doğru bir parlamenter sisteme sahip olan siyasi partiler oluşturdukları parti programlarıyla yasama ve yürütme organlarını belirli bir kalıba koyarlar. Bir bakıma devletin yasalarını oluşturan veya değiştiren yasama organı ve bu yasama organı tarafından belirlenen kuralların yürürlüğe girmesini sağlayan yürütme organı siyasi partilerin sorumluluğu altındadır (Türküne, 2014: 337).

1. Türkiye'de Siyasi Partilerin Ortaya Çıkışı

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı ile batılılaşma hareketlerinin ivme kazanmasının ardından bir takım siyasi oluşumların ortaya çıktığı görülmektedir. Tanzimat'tan sonraki süreçte askeri ve sivil okullarda Tanzimat'a kıyasla sayısı azımsanmayacak derecede genç bir kuşağın yetiştiği bilinmektedir. Bu genç kuşak siyasi anlamda rejime karşı ilk ayaklanmaları başlatmıştır. Üç aşamada gerçekleşen başkaldırmaların birincisi yükseköğretim kurumlarındaki gizli örgütlenmeler, ikincisi subaylar tarafından oluşturulan cuntalar, üçüncüsü ise Avrupa merkezli aydın grupların oluşmasıdır. Her ne kadar bu örgütlenmeler farklı oluşum olarak gözükseler de rejime karşı bir bağlantı oluşturmuşlardır. Bu genç neslin başlattığı örgütlenmeler *Jön Türkler* olarak adlandırılmıştır (Berkes, 2014: 389-390). Jön Türk akımı² olarak başlayan, *Hürriyetçiler* ve *Milliyetçiler* olarak iki farklı gruba bölünen siyasi hareket Türkiye'de siyasi partilerin temellerini oluşturmuştur. Bu sürecin devamında II. Abdülhamit'in siyasi rejimi aleyhinde oluşan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gizli bir örgüt olarak faaliyetlere başlaması önemli etken olmuştur³.

Türkiye'de gerçek anlamda siyasi partilerin doğuşunun II. Meşrutiyet'in ilanı ile başladığı görülmektedir. İttihat ve Terakki Partisi de II. Meşrutiyet'le birlikte partileşerek döneme damgasını vuran örgüt olmuştur. 1908 tarihinde Anayasanın tekrar yürürlüğe girmesiyle birlikte İmparatorluk içinde gerek toplumsal gerekse siyasi alanda çoğulcu bir yaşam döneminin başladığı bilinmektedir. Bu dönemde toplum içinde çeşitli muhalif dernek, parti ve bunlara bağlı olarak basın ve yayın organları artmıştır⁴.

2. Kurulan Siyasi Partiler ve Parti Kurma Girişimleri

Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF)

² 19. Yüzyıl Avrupası'nda eski muhafazakâr ve yaşlı kesime karşı Genç sınıfla birtakım siyasi hareketlerin olduğu görülmüştür. Dönemin Osmanlı toplumuna da yansıyan bu siyasi hareketlenmeler sırasında reformcu aydınlar meşrutiyet yönetiminin kurulmasını istemişlerdir. Fakat Avrupa'daki gibi kendilerini genç kavramından ziyade Yeni Osmanlılar olarak tanımlamışlardır. 1876 tarihli ilk meşrutiyetin 1878 yılında II. Abdülhamit tarafından rafa kaldırılmasıyla; genç aydınlar, ordudaki subaylar ve çeşitli bürokratlardan oluşan bir grup II. Abdülhamit'in istibdat yönetimine karşı mücadeleye girişmişti. Aydınların baskıları sonucunda II. Abdülhamit 1908'de II. Meşrutiyet'i yeniden yürürlüğe koymak zorunda kalmıştır. Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesini sağlayan bu grup Jön Türkler olarak anılmıştır (Ahmad, 2021: 4).

³ İttihat ve Terakki Cemiyeti ile aynı dönemde faaliyet gösteren Hürriyetçiler (Liberaller) bu süreçte kendi aralarında anlaşmazlığa düşerek farklı gruplara bölünmüşlerdir. Bu gruplar arasında Ahrar Fırkası ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası II. Meşrutiyet döneminin önemli muhalefet partileri olmuştur. Fakat bu partiler İttihat ve Terakki karşısında tutunamamışlardır (Lewis, 2011: 289-290).

⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Meşrutiyet Dönemi'nde seçimlerden sonra Mebusan Meclisi üzerindeki egemenliğini artırmakla yetinmeyip, üyelerini bizzat padişahın seçtiği Ayan Meclisinin eski rejim üyelerinin görevlerine devam edip etmemeleri hakkında baskı uyguladığı da olmuştur. Daha ayrıntılı bilgi için *Bak.* (Ahmad, 1999).

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kökeni selefi olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne (A-RMHC) dayanmaktadır (Ayata, 2010: 63). Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kuruluşuna değinmeden önce Mondros Mütarekesi'nden, TBMM'nin açıldığı tarihe kadar yaşanan gelişmelere ve A-RMHC'nin geçirmiş olduğu sürece kısaca değinmek doğru bir yaklaşım olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi Osmanlı'yı fiilen ortadan kaldırmıştır. Yeni bir devletin kuruluşuna öncülük etmiş olan Mondros, aynı zamanda Anadolu'da ulusal direnişin de başlangıcı olmuştur (Mazıcı, 1984: 3-4). Süreç içerisinde Sivas Kongresi'nde alınan kararlar sonucunda Anadolu'daki bölgesel direniş grupları, A-RMHC çatısı altında birleşerek vatan savunmasına dâhil olmuşlardır. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde kabul edilen Misak-ı Milli kararlarıyla birlikte İstanbul'da güçlenen A-RMHC İtilaf Devletleri'nin tepkisini çekmiş ve 16 Mart 1919 tarihinden itibaren İtilaf Devletleri tarafından İstanbul'un işgali kaçınılmaz olmuştur. Parlamentoda A-RMHC üyesi olan kişiler tutuklanarak sürgün edilmiştir. Parlamentoda yaşanan tartışma ve protestolar Meclisin kendini feshetmesi ile son bulmuştur. Bütün bu gelişmeleri yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa Ankara'da yeni bir parlamentonun kurulması için çağrıda bulunmuştur (Ahmad, 2016: 65-66).

İstanbul'daki Meclisin dağılması üzerine Mustafa Kemal Paşa tarafından *Temsil Heyeti Adına* hazırlanan 19 Mart 1920 tarihli tebliğ, gereğinin yapılması üzere Yirminci Kolordu Komutanlığı'na gönderilmiştir. İçeriğinde devletin kurtuluşu için Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir Meclisin kurulacağı, bu Meclise kimlerin katılabileceği, seçim sistemi ve vekillerin nasıl seçileceği hakkında bilgiler yer almıştır (Atase, 1989). Sultan Vahdettin'in İstanbul'da parlamentoyu feshetmesinin ardından Mustafa Kemal Paşa'nın gönderdiği tebliğe uygun bir şekilde Ankara'da toplanacak olan parlamento için seçim yapılması kararlaştırılmıştır. Seçimlerin ardından 23 Nisan 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi açılarak faaliyetlerine başlamıştır⁵.

Ankara'da kurulan Meclisin yapısı oldukça karmaşıktı. Çiftçi, İttihatçı, İslamcı, Osmanlıcı liberalci, asker, aşiret reisi, öğretmen gibi daha birçok kesimden temsilcisi bulunan Mecliste ortak bir amaç vardı. Yani ulusal bağımsızlığın ve millet egemenliğinin korunması, ülkenin iç ve dış sorunlarının çözümü, hukukun üstünlüğünün sağlanması, adaletin tesisi, demokratik bir devlet yapısının oluşturulması ve modern bir Türkiye'nin inşa edilmesi gibi hedeflere yönelik çalışmalarda bulunmaktı. Tek bir amaç olmasına rağmen gruplaşmaların olduğu çok sesli bir Meclis ortaya çıkmıştır. İstanbul'dan gelen son Osmanlı Mebusan Meclisi üyeleri dâhil her kesimden birilerini bu Mecliste görmek mümkün olmuştur (Demirel, 1994: 213).

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'un işgalinden itibaren Milli Mücadele sürecinde ulusal direniş hareketini A-RMHC'nin kontrolü altında toplamış, Erzurum ve Sivas'ta yapılan kongrelere başkanlık ederek liderlik vasfını yükseltmiştir. Kendisi, İstanbul'un işgalinden sonra Milli Mücadele sürecinde ulusal direniş aleyhinde politika yürüten İstanbul'a karşı başarılı bir siyasi politika izlemiştir⁶.

Kurulduğu ilk günden itibaren Mecliste görüş bakımından farklı grupların olduğu görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın Mecliste desteğinin artmasından dolayı homojen olmayan Meclis içinde kendi düşüncesine göre örgütlü bir yapı kurması gerekiyordu. Uygulanması mümkün olan kanun ve inkılapların bu çoğunluk aracılığı ile kolay bir şekilde gerçekleştirme düşüncesi hâkimdir. Mustafa Kemal Paşa'nın çabalarıyla, Türkiye'de örgütlü

⁵ Mustafa Kemal Paşa tarafından Meclise verilen önerge ile Meclisin nitelikleri, görev ve sorumlulukları ayrıca Meclis Başkanı'nın sorumlulukları belirtilmiştir. Bu önerge 24 Nisan 1920 tarihli İkinci Birleşim'de kabul edilmiştir. Detaylı bilgi için *Bak.* (BCA, 30-18-1-1 / 1-11-16).

⁶ 5 Ağustos 1921 tarihli Meclis görüşmelerinde, Mustafa Kemal Paşa'ya Başkumandanlık yetkisi verilmesini içeren kanun kabul edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Meclis Reisi iken, 1921 Anayasası'nın sağladığı yetkiyle birlikte yürütme yetkisini de üstlenmiştir. Bu sayede, yasama yetkisiyle birlikte yürütme yetkisini elinde bulundurmıştır. *Bak.* (TBMMZC, 1/62, 1337: 18-19). 1921 Anayasası 9'uncu maddesi gereği yürütme yetkisi Mustafa Kemal Paşa'ya verilmiştir. Maddeye göre, Meclis tarafından seçilen reis diğer bir seçime kadar Meclisin reisi olarak kabul edilmiştir. Meclis reisi seçilen kişi almış olduğu bu sıfatla Meclis adına imza yetkisine ve Heyeti Vekile'nin kararlarına onay yetkisine sahiptir. İcra Vekilleri kendi aralarında bir kişiyi başkan olarak seçerler. Fakat Büyük Millet Meclisi reisi Vekiller Heyeti'nde de reis olarak kabul edilir. *Bak.* (Ceride-i Resmîye, 85/1, 20 Kânunusani 1337: 2).

bir parlamenter yapı kurulma düşüncesi hayata geçirilmiş ve 10 Mayıs 1921’de Mecliste *Birinci Grup*⁷ olarak bilinen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu resmen kurulmuştur (Hâkimiyet-i Milliye, 11.05.1337: 1).

Mustafa Kemal Paşa Meclisin yönetimi ve niteliğini anlatan *Halkçılık Programı*’nı 13 Eylül 1920 tarihinde Meclise sunmuştur. Paşa’nın Meclis konuşmasının ardından, bazı grupların bu programdan esinlenerek kendi teşkilatlanmalarını oluşturduklarını Nutuk’ta anlatmaktadır. A-RMH Grubu’nun Mecliste faaliyete başlamasından önce filizlenmeye başlayan bu gruplar; İstiklal, Tesanüd, Müdafaa-i Hukuk, Islahat Grubu ve Halk Zümresi olarak Mecliste faaliyetlerini başlatmışlardır. Mustafa Kemal Paşa’ya göre kurulan bu gruplar Mecliste disiplinsizliğin oluşmasına sebep oluyordu. Grupların her toplantıya katılması oy birliğinin oluşmasına engel olmaktaydı (Atatürk, 2005: 549-550). Gazi ilk zamanlar için bu grupları birleştirme düşüncesine girmiş, hatta içlerinden birini desteklemeyi düşünmüştür. Fakat bu sürecin böyle devam etmeyeceğini anlayınca, Mecliste kendi grubunu kurma kararı almıştır. Yukarıda adı geçen gruplar dışında Mecliste ve Meclis dışında yasal veya yasal olmayan birçok küçük grubun oluştuğu ve faaliyet yürütmeye başladıkları da bilinmektedir. Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası ve Türkiye Komünist Fırkası da 1920’lerde kurulan örgütler arasında yer almaktadır (Demirel, 1994: 213). CHF’nin halefi olan A-RMH Grubu dışında kalan siyasi oluşumlar Mecliste *İkinci Grup* olarak adlandırılan örgütlenmeyi oluşturmuştur. Mustafa Kemal Paşa’yı ve onun başında bulunduğu grubu protesto edenlerin başında Hüseyin Avni Bey, Emin Bey (Gevelioğlu), Süleyman Necati Bey ve Vasıf Karakol gibi isimler vardır (Demirel, 1994: 380).

Meclisteki grupların arasındaki mücadeleleri *-her ne kadar siyasi parti olmasalar bile-* iktidar muhalefet algısı içinde olduğunu söylemek yeridir. İkinci grubun Mecliste iktidarı ele geçirme gibi bir düşüncesinin olmadığı ve sadece grup muhalefetinden ibaret olduğunu açıktır. Bunun yanında Milli Mücadele süreci başarılı bir şekilde sona erene kadar ikinci grup, Meclisin birliği ve bütünlüğüne aykırı davranış sergilememiştir (Demirel, 1994: 392). Birinci Meclisteki faaliyetleri süresince eğitim, bilim, sağlık, hak ve özgürlükler, devlet teşkilatı, adliye, maliye, ekonomi ve Millet Meclisine ilişkin konularda görüşlerini dile getirmek amacıyla 27 maddeden oluşan bir program yapmışlardır. Fakat bu program tam uygulamaya konmadan Birinci Meclis dağılmış ve grubun üyeleri 1923 seçimlerine aday belirtmedikleri için Meclisin ikinci döneminde yer almamışlardır (Çoker, 1994: 306-307).

Meclis seçimlere giderken seçim kanununda 3 Nisan 1923 tarihinde önemli değişiklikler yapılmıştır. Seçim kanununda yapılan değişikliklere göre tek dereceli seçim sistemi esas alınmış; ama gelecek üç dönem için iki dereceli seçimin sürdürülmesine karar verilmiştir. Milletvekili olabilmek için ikinci seçmenlerin salt çoğunluğunu almak gerekiyordu. Yeni kanuna göre seçmen yaşı on sekiz olarak belirlenmiş, seçme ve seçilme için vergi verme yükümlülüğü ortadan kaldırılmıştır. Önceki seçimlerde her elli bin erkek başına bir mebus seçilirken bu seçimle birlikte yirmi bin erkek başına bir mebus seçilmesine karar verilmiştir (Demirel, 2013: 28-30).

8 Nisan 1923’te Mustafa Kemal Paşa hazırlamış olduğu *Dokuz Umde Beyannamesi*’ni yayımlayarak CHF’nin kuruluş sürecini başlatmıştır. Beyannamenin içeriğinde A-RMH Grubu’nun yapılan çalışmalar neticesinde Halk Fırkası’na dönüşeceği açıklanmıştır⁸. Halk Fırkası ile halk hâkimiyetinin daimi kılınacağı, maddi ve manevi yönden yenileşmeyi temel kabul eden, kapsamlı ve hukuki temelleri esas alan bir program yapılacağı anlatılmıştır. *Dokuz Umde Beyannamesi* A-RMHC’nin Meclisteki grubu aracılığıyla cemiyetin tüm şubelerine gönderilerek çalışmalara başlanmıştır (Demirel, 2013: 33-34).

⁷ Mecliste kurulan bu grup A-RMHC’nin Meclisteki temsilcisi niteliğinde olmuştur.

⁸ Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin beyannamesindeki ifade şu şekildedir: “Önümüzdeki devrede inşallah takriri müsâlemet müyesser olacağından iktisadi tekemmülâtını temin, her nevi teşkilatımızı itmam ve ikmal ve bu suretle mülk ve milleti refaha nail etmek gaye olacaktır. Yeni devrei mesaide Meclisin ekseriyetini bu gaye etrafında toplamak ve memleketi hâkimiyeti milliye dairesinde siyasi teşkilata mahzar etmek için bir Halk Fırkası teşekkül edecektir. Mecliste elyevm müteşekkil (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu) Halk Fırkası’na intikal edecektir...” *Bak.* (BCA, 490-1-0-0/210-831-1).

Seçim çalışmalarında Mustafa Kemal Paşa kuracağı fırkanın da mebusu olacak kişileri mebus adayları olarak belirlemek amacıyla, Mecliste kendi grup üyelerinden oluşan seçim bürosu kurmuştur. Belirlenen adayların neredeyse tamamına yakını yapılan seçim sonucunda mebus olarak seçilmişlerdir (Demirel, 2013: 35).

Dokuz umde ile temelleri atılan fırkanın kuruluşuna giden süreçte belki de en son adım 1923 seçimleri olmuştur. Seçimin ardından kurulacak olan fırkanın nizamnamesini hazırlamak üzere Mustafa Kemal Paşa Ankara'da seçilen vekiller ile toplantı yapmış ve yapılan toplantıda A-RMH Grubu'nun bundan böyle Halk Fırkası olarak faaliyet göstereceğini belirtmiştir. (Hâkimiyet-i Milliye, 09.04.1339: 1-2) Bu toplantıda hazırlanan nizamname vekillere dağıtılarak eksik yönlerin ve eleştirilerin tartışılması için belirli bir zaman tanınmıştır. Bu süreç Eylül ayına kadar sürmüş ve yapılan düzenlemelerle nizamname son halini aldıktan sonra A-RMH Grubu tarafından onaylanmıştır. Böylece fırkanın kuruluşu 9 Eylül 1923 tarihinde resmîyet kazanmıştır. Fırka kurulduktan sonra başkanlığına Mustafa Kemal Paşa seçilerek yönetim kurulu üyeleri belirlenmiştir (Alpkaya, 1998: 45). Fırkanın kuruluş dilekçesi her ne kadar 23 Ekim 1923 tarihinde verilmiş olsa da, aslında İzmir'in düşman işgalinden arındırıldığı 9 Eylül'ün kuruluş tarihi olarak kabul edilmesi de önemli bir itifaftır. Halk Fırkası için ayrıntılı bir tüzük hazırlanmasına rağmen henüz fırkanın bir programı yoktur. Ama nizamnamede *Umumi Esaslar* adlı bölümde fırkanın temel ilkeleri verilmiştir. Bu bölümde bahsedilen konular arasında birinci maddeye göre, Halk Fırkası'nın halk için halkı temsil edeceği belirtilmektedir. Yani Halk Fırkası, halkın ulusal egemenliğe hâkim olmasında rehber olacaktı ve Türk Devleti'nin muasır medeniyetler seviyesinde bir hukuk devleti olabilmesi için çalışmalar yapacaktı. İkinci madde herkesin kanun önünde eşit olduğu vurgusunu yapmaktadır. Diğer bir söylemle ilerleyen süreçte anayasaya girecek olan ilkeler arasında yer alan halkçılıktan bahsedilmiştir. Üçüncü maddesinde Türk olan herkesin ve Türk kimliğini benimseyenlerin partide kendisine yer bulacağı belirtilmiştir (TBMM, 81-4003/1923). Halk Fırkası kurulduktan kısa bir süre sonra Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte Mustafa Kemal Paşa cumhurbaşkanı olmuştur. Fırkanın başına geçen İsmet Paşa, devletin sınırları içerisinde bulunan bütün A-RMHC şubelerinin halk fırkasına katılması için genelge yayınlamış ve A-RMHC'ye ait her şubenin artık bir Halk Fırkası şubesi olduğunu ilan etmiştir (BCA, 490-1-0-0/11-60-5: Demirel, 2013: 62).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Millî Mücadele Dönemi'nde birlikte hareket eden liderler arasındaki fikir ayrılıkları, Meclis'te tartışılan konular üzerinde etkili olmuş ve bu durum Meclis ve ülkede muhalefet olgusunun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Dönemin devrimlerinin hızlı ve ardı ardına gerçekleştirilmesi hem Mecliste hem de basında tepkileri de beraberinde getirmekteydi. Basın aracılığıyla topluma ulaşan inkılap ve devrimler toplumun da tepkisine neden oluyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın yurt gezilerindeki söylemleri basın yoluyla Meclise taşınıyor ve kendisinin diktatörlük hevesi içerisinde olduğu anlatılıyordu (Goloğlu, 2021: 71).

Siyasi otoritenin değişmez merkezi olan TBMM'de bulunan üyelerin büyük çoğunluğu Halk Fırkası üyesi olmasına rağmen Meclis ve fırka içinde birtakım anlaşmazlıkların olduğu açıktır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) da bu anlaşmazlıkların meyvesi olan muhalif bir fırka olarak kurulmuştur. Fırkanın kuruluşuna giden sürecin temelinde Kurtuluş Savaşı'nın lider kadrosunun görüş ayrılıkları vardır. Devamında Cumhuriyetin ilanı, halifeliğin kaldırılması ve Cumhuriyetin ilk anayasası olan 1924 Anayasası'nın hazırlanışı sürecinde muhalefet olgusu artarak nüfuz bulmaya başlamıştır. Özellikle bu dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhuriyet rejimine uygun kurumlar oluşturarak temel devrimleri gerçekleştirme hedefleri, muhafazakâr kesimin muhalif tavırlar sergilemesine neden olmuştur. Rauf Bey (Öbay), Kazım Karabekir gibi Millî Mücadele'de önemli görevlerde bulunan kişiler ve Adnan Bey (Adıvar) gibi bürokratlar Mustafa Kemal Paşa'dan farklı olarak, devrimlerin ani bir şekilde değil de aşamalı olarak gerçekleşmesi düşüncesindeydiler. Oların düşüncesinde güçlü bir anayasal monarşi var olmakla beraber, dinin göz ardı edilmesi kabul edilemez bir durumdu. Hatta saltanatın kaldırılmasından sonra bizzat Rauf Bey'in sert tepkisi olmuştur. Kendisi Cumhuriyetin ilanı sürecinde Kazım Paşa'ya direktifler vererek onu Mustafa Kemal Paşa'ya karşı kıskırttığı da bilinmektedir. Mustafa Kemal Paşa bu süreci *Nutuk*'ta paylaşmış ve Rauf Bey'in Kazım Paşa'ya; "*Cumhuriyet'in*

ilanını engellemesi için direktifler verdiğini ve bunu başarırca devlet adına faydalı bir hizmet yapmış olacağı” tarzında söylemini eserinde belirterek, Rauf Bey’in ve yakın çevresinin Cumhuriyet karşıtı politika izlediğini söylemiştir (Atatürk, 2005: 747). Kazım Karabekir, Ali Fuat Bey (Cebeşoy) gibi dönemin lider şahsiyetleri Cumhuriyetin kendilerinden habersiz bir şekilde ilan edildiğini basına verdikleri demeçlerde belirtmişlerdir. Kazım Karabekir’in basında “Cumhuriyetin ilanını bize sormadılar” şeklindeki söylemi kararlara tepkili olduğunu doğrular niteliktedir (Dumont, 1997: 49).

Aslında Meclis içinde ve dışındaki muhalifler, Mustafa Kemal Paşa’nın faaliyetlerini durdurmak için engelleyici tedbirler arayışında idiler. Bu süreçte 6 Ekim 1924 tarihli *Son Telgraf Gazetes’inde* verilen haber, muhaliflerin tedbir arayışlarına kamuoyu oluşturmuştur. Verilen haberde Rauf Bey ve Refet Paşa etrafında muhalif bir fırkanın kurulacağı yazılmıştır (Son Telgraf, 06.10.1340: 1-2). Bu haber basında geniş yer bulmuş ve sonraki günlerde muhalif bir fırka kurma düşüncesini destekler nitelikte yayınlar yapılmıştır (Goloğlu, 2021: 71).

TpCF’nin kuruluşunu hızlandıran olay, Kazım Karabekir’in ordu müfettişliği görevinden istifa etmeden önce 20 Ekim 1924 tarihli Meclis oturumunda Mentеше Mebusu Esat Bey’in, dönemin Mübadele İmar ve İskân Vekâleti görevinde bulunan Refet Paşa’ya yönelttiği muhacirler ve onların iskânı hakkındaki soru önergesi olmuştur. (TBMMZC, 2/9-46, 1340: 26). Bu önergede muhacirlerin yerleştirilmesinde Refet Paşa’nın başarısızlığı eleştirilmiş ve paşanın verdiği yanıt ziyadesiyle memnun etmemiştir (TBMMZC, 2/9-48, 1340: 26). Bu önerge bir hafta sonra Mecliste soru gensoruya çevrilmiştir (TBMMZC, 2/9-49, 1340: 81; Tunçay, 1981: 100).

TpCF’nin kuruluşuna giden süreçte 1924 Anayasası’nda önemli değişiklikler yapılmıştı. Bunlardan birisi de yasama bölümündeki 23’üncü madde idi. Maddeye göre; milletvekilliği ve memurluğun bir kişide birleşmeyeceği yönünde karar alınmıştı. Karar gereği, birçok mebus ve memur üzerinde olan görevlerden birini bırakmak zorunda kalmıştır. Bu süreçte bazı muhalif hareketlerin gün yüzüne çıkmaya başladığı görülmüştür. Nitekim devrimlere karşı tepkilerin ortaya çıktığını görmek mümkün olmuştur. Paşaların da dikkatini çeken bu durum onların da tepkisine sebep olmuştur. Anayasanın bu maddesi gereğince Kazım Karabekir, 26 Ekim 1924 tarihinde Mecliste fikirlerini temsil etmek üzere Ordu Müfettişliği görevinden istifa etmiştir (Goloğlu, 2021: 73). Refet Paşa da önce vekillikten istifa ettiğini Meclis Başkanlığı’na bildirmiştir. Ardından Mustafa Kemal Paşa’nın söylediğine göre, Refet Paşa’nın istifası Rauf Bey tarafından geri aldırılmıştır (Atatürk, 2005: 761). 30 Ekim 1924 tarihinde Ali Fuat Bey’in de İkinci Ordu Müfettişliği’nden istifasıyla Meclis içinde tedirginlikler başlamıştır (TBMMZC, 2/10-1, 1340: 6).

Mustafa Kemal Paşa, paşaların ardı ardına istifalarını kendine karşı bir komplo olarak görmüş ve kısa süre içinde gerekli önlemleri almıştır⁹. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa Mecliste verilen soru önergesinin de paşaların komplosunun bir ürünü olduğunu belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın yaşanan bu olaylara verdiği tepki net olmuştur. Ordu üzerinde denetimi artırmayı düşünen Mustafa Kemal Paşa, ordunun üst düzey komutanlarının kendisine bağlılığını gözden geçirmek adına çalışmalarına başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa bu amaçla 30 Ekim 1924 tarihinde dönemin *Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi* olan Fevzi Paşa’ya mebusluk görevini bırakmasını istemesinin yanı sıra hem siyasi hem de askeri görevleri olan tüm komutanlara benzer bir telgraf çekmiştir. Fevzi Paşa ile birlikte 1’inci Kor. K. İzzettin Paşa, 2’nci Kor. K. Ali Hikmet Paşa, 3’üncü Kor. K. Şükrü Naili Paşa ve 5’inci Kor. K. Fahrettin Paşa Mustafa Kemal Paşa’nın emri üzerine mebusluk görevlerini bıraktıklarını Meclise bildirmişlerdir (Zürcher, 2003: 74). 3’üncü Ordu Müfettişi Cevat Paşa ile 7’nci Kor. K. Cafer Tayyar Paşa

⁹ Paşaların istifasını Nutuk’ta değerlendiren Mustafa Kemal Paşa’nın bu komploya karşı yorumu şu şekildedir. “Bu vaziyet ve manzara şöyle tahlil edilip değerlendirilebilirdi: Bir sene evvelden, Rauf Bey’in Heyeti Vekile Riyasetinden çekildiğinden beri, Rauf Bey, Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa ve başkaları arasında bir tertip düşünülmüştür. Bunda muvaffak olabilmek için orduyu ele almak lüzumlu görülmüştür. Bu maksatla, Kazım Karabekir Paşa 1. Ordu Müfettişliği’ne tayin olunduktan sonra eski kumandanlık muntakası olan Doğu vilayetlerinde doluşırken, Ali Fuat Paşa da politikadan hazzetmediğini ve hayatını askerlik mesleğine hasreylemek istediğini ileri sürerek terfi edip 2. Ordu Müfettişliği’ne gitti. 3. Ordu Müfettişi olan Cevat Paşa’nın ve bu müfettişlik dâhilindeki kolordunun kumandanı olan Cafer Tayyar Paşa’nın da aynı tertibe dâhil olabileceklerini kabul ettiler. Bir sene ordular üzerinde kendi görüşlerine göre çalıştılar ve orduları kendi lehlerinde kazandıkları zehabına kapıldılar. İstifalarından evvel, bazı kumandanları kendileriyle beraber harekete meylettirmek için çalıştılar....” *Bak.* (Atatürk, 2005: 762-763).

ise mebusluk konusunda ısrar ettikleri için Mustafa Kemal Paşa tarafından görevden alınmışlardır (Atatürk, 2005: 767). Mustafa Kemal Paşa'nın bu süreçteki uygulamaları ordu ile siyasetin bir arada olamayacağı düşüncesinin bir sonucuydu.

İkinci Mecliste gensoru görüşmelerinin yapıldığı 5 Kasım 1924 tarihinde İsmet Paşa'nın "Ordu siyasetle uğraşamaz. Üzerinde Askerlik görevi olan kimse Mecliste bulunamaz, oy veremez, kanun açıktır" sözleri Mustafa Kemal Paşa'yı destekler nitelikte olmuştur¹⁰. Mecliste gensoru tartışmalarının devam ettiği 8 Kasım'da hükümet güvenoyu alarak faaliyetlerine başlamıştır. Ertesi gün aralarında Rauf Bey'in de bulunduğu on mebus Halk Fırkası'ndan istifa etmiştir. Bu istifalar ve paşaların askeri görevlerinden tasfiyeleri, yeni kurulacak olan fırkanın resmi belgeleri niteliğindedir. Bu arada Halk Fırkası'nın tüzüğü'nün 87'nci maddesini değiştirdiği ve fırkanın başına *Cumhuriyet* ibaresini eklediği de basında yer alan haberler arasındaydı. Beklenen olmuş, CHF Dâhiliye Vekâleti'ne verdiği dilekçe ile fırkanın adını değiştirmiştir (BCA, 490-1-0-0/1-1-1).

Nihayetinde muhalif olan paşalar ve destekçileri olan bürokratlar 17 Kasım 1924'te TPCF'yi kurmuştur. Kazım Karabekir, Ali Fuat Bey ve Adnan Bey fırkada öne çıkan isimlerdir. Mustafa Kemal Paşa fırkanın kuruluşuna sert teki göstermiştir. Çünkü onun söylemiyle Cumhuriyeti kurulmadan yıkmak isteyenler fırkalarının adını ilerici ve Cumhuriyetçi olarak isimlendirmişlerdi. Fırka programlarında muhafazakârlığın ağır basması Mustafa Kemal Paşa'ya göre gericiliğin ve gizli ellerin hazırladığı bir programdan ibaretti (Atatürk, 2005: 790-94). Fırkayı destekleyenler arasında II. Meşrutiyet döneminde önemli bir muhalif fırka olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyeleri, ordu içinde muhalif paşaların taraftarları, demokratlar, muhafazakârlar ve dönemin bazı basın organları vardır. Fırka, beyannamesi ve programı yayınlandığı gün hem ekonomik de hem de siyasi anlamda *Liberal Demokrasi* düşüncesini savunmuştur (Tunçay, 1981: 104).

Kurulduktan sonra faaliyetlerine başlayan fırka ilk şubesini İstanbul'da açmıştır. Daha sonra ülke çapında teşkilatlanmak istemişse de bunu gerçekleştirememiştir. Fırka, ülke çapında örgütlenme ve subayların ordudan istifası üzerine Bursa İstanbul ve İzmir'de yapılacak olan ara seçimler için yoğun çaba harcamıştır. 11 Aralık 1924 günü yapılan ara seçimlere tam örgütlenmeden katılıp katılmama arasında kalan fırka, İstanbul'da aday göstermeme kararı almıştır. Aday gösterilmemesinin sebebi ise iki dereceli seçim sisteminin olması ve ara seçim olması durumunda sadece ikinci dereceden seçmenlerin oy kullanması durumuydu. İkinci seçmenler ise, önceki dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat belirlediği seçmenler olduğu için kazanma ihtimalleri düşüktü (Zürcher, 2003: 95-97). Ara seçimlerde İstanbul ve İzmir'de Halk Fırkası seçimi kazanırken, Bursa'da bağımsız aday olan Sakallı Nurettin Paşa galip gelmiştir. Fahrettin Paşa'nın Bursa'da seçimi kazanmasında Terakkiperver Fırkası üyelerinin önemli rolü olmuştur (Okyar, 1980: 361).

Siyasi buhranın yoğun olduğu bu dönemde, iki fırka arasında 1925 yılı bütçe görüşmelerinde şiddetli tartışmalar olmuştur. Özellikle paşalar grubundan bazı mebusların Meclise silahla geldikleri de bilinmektedir. Hatta 9 Şubat 1925 tarihli Meclis gündemi görüşmeleri sırasında çıkan tartışmalar sonucu Ardahan Mebusu olan Halit Paşa silahla vurulmuş ve birkaç gün sonra vefat ettiği duyurulmuştur (TBMMZC, 2/13-1-55, 1341: 302; Goloğlu, 2021: 109). Meclisin böylesine gergin olduğu bu dönemde *Halit Paşa Olayı*'nın hemen ardından 13 Şubat 1925 tarihinde Diyarbakır, Elazığ ve kısmen Tunceli merkezli *Şeyh Sait Ayaklanması* patlak vermiştir. Nakşibendi tarikatı lideri Şeyh Sait'in liderliğinde ortaya çıkan bu isyan karşısında Meclis katı tedbirler almak üzere toplanmıştır. Kısa sürede bastırılmayan isyanın boyutu giderek büyümüştür¹¹. Başbakan Fethi Okyar, 25 Şubat 1925 tarihli Meclis

¹⁰ İsmet Paşa'nın meclisteki konuşmasının tam metni şu şekildedir; "Efendim, mevzuubahis olan mesele iki noktai nazardan haizi ehemmiyettir. Biri uhdesinde vazifei askeriye bulunan bir zat Meclisi hâde ispatı vücut edemez. Bunu Teşkilâtı Esasiye ile müeyyet bir kanun yaparken düşünüyordum, düşündüğüm nokta bilhassa bu idi. Odu, siyasetle iştigal edemez. Uhdesinde vazifei askeriye bulunan zat bir mesele hakkında burada rey veremez. İkincisi vazifei askeriye, Meclisteki vazifei teşriye bir suretle tesir ettirilemez. Bir Mebus kumandan iken istifa ediyor ve istifayı müteakip hiçbir muameleye intizar etmeksizin Meclise geliyor, mevzuubahis muamele budur, kanun sarihtir." *Bak.* (TBMMZC, 2/10, 1340: 22).

¹¹ Mustafa Kemal Paşa, Genç'te başlayıp Elazığ, Diyarbakır hudutlarına kadar uzayan isyanın başındakileri Asi olarak ilan etmiştir. İsyanın derhal yok edilmesi için kendi imzası ile beyanname yayımlanmıştır. (BCA, 30-18-1-1/13-12-14)

görüşmelerinde isyanla mücadele için gerekli önlemler alınması gerektiğini belirterek sıkıyönetim ilan edilmesi yönünde bir konuşma yapmıştır. Muhalif fırkanın lideri Kazım Karabekir Paşa'nın isyana karşı hükümetin alacağı tedbirleri desteklediğini belirten konuşması Mecliste vatan söz konusu olunca birlik ve beraberliğin esas olduğunu göstermiştir (TBMMZC, 2/14-64, 1341: 309). Geniş çaplı olduğu anlaşılan bu isyan için, sıkıyönetim dışında askeri birliklerin Doğu'ya kaydırılması ve bütçeden ayrıca ek ödenek kullanılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca *Hıyanet-i Vataniye Kanunu*'a dinin siyasetten arındırılmasını sağlayan bir ifade eklenmiştir¹² (Kalafat, 1992: 162-163).

Meclis görüşmelerinde isyanın biran önce bastırılması amacıyla daha sert önlemlerin alınması gerektiği düşüncesi ile CHF grubunun verdiği önerge, Başbakan Fethi Okyar tarafından lüzumlu görülmeyerek reddedilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın bu sırada yaptığı Meclis konuşması Okyar Hükümeti'nin dağılmasına neden olmuş ve 3 Mart 1925 tarihinde III. İnönü Hükümeti göreve başlamıştır. İnönü'nün ilk faaliyeti isyanı bastırmak için alınan tedbirlerin uygulanmaya konması olmuştur. Bu amaçla 4 Mart 1925 tarihli *Takrir-i Sükûn Kanunu* uygulamaya konulduktan sonra isyanın bastırılması bu kanunla yasallaşmıştır. Bu kanuna TpCF üyeleri sert bir şekilde eleştiri ile karşılık vermişler ve hatta hükümet tezkeresinin okunması ile İstiklal Mahkemeleri'nin kurulmasına yönelik teklifler sırasında TpCF üyeleri Meclisi terk etmişlerdir¹³. TpCF üyelerine göre, kanun ulusal egemenlik anlayışına aykırıydı ve bu yasa toplumun hak ve özgürlüklerine engel teşkil etmekteydi. Hatta TpCF üyesi Tunceli Mebusu Feridun Fikri Bey'in Mecliste yaptığı konuşmadan anlaşılacağı üzere kanuna karşı olan muhalif bir TpCF görmek mümkündür (TBMMZC, 2/15-69, 1341: 133). Cezalandırmanın yanı sıra caydırıcı önlemler almak için oluşturulan yasanın faaliyete geçmesiyle birlikte ülkede huzur ve güvenliği bozan kurumlar ve her türlü oluşum ortadan kaldırılmaya başlamıştır. Özellikle TpCF'ye yakın yayınlar yapan İstiklal, Orak Çekiç, Son Telgraf, Tanin gibi İstanbul merkezli gazete ve dergiler kapatılmıştır (Tunçay, 1981: 142).

İstiklal Mahkemeleri faaliyetlerine başladıktan sonra Diyarbakır'da bulunan mahkeme, bölgede bulunan TpCF şubelerini isyana destek verdikleri gerekçesiyle kapatmıştır. Ayrıca TpCF tarafından Doğu'da parti örgütünü kurması için gönderilen Fethi Bey ve beraberinde birçok parti üyesi tutuklanmıştır. Ankara'daki mahkemede de parti üyelerinin TpCF program maddelerinde dini siyasete alet ettikleri gerekçesiyle tüm şubelerinin aranması için karar çıkarılmıştır. Ankara İstiklal Mahkemesi'nde görüşülen davalar TpCF ile ilişkilendirilerek partinin kapatılması yönünde karar alınmıştır. *Takrir-i Sükûn Kanunu* gereğince 3 Haziran 1925 günü TpCF'nin bütün şubeleri, 5 Haziran'da ise fırka kapatılmıştır (BCA, 30-18-1-1/14-32-19). Şeyh Sait İsyanı sonrası ülkedeki muhalefetin büyük çoğunluğu ortadan kaldırılmıştır. Kalan muhalifler ise İzmir'de meydana gelen suikast girişimi dolayısıyla yargılanarak ortadan kaldırılmışlardır. Bu süreçte önemli gelişme ise, kapatılan TpCF'nin kurucu kadrosunun tasfiye edilmesi olmuştur. Bu kadroda yer alan Kazım Karabekir, Cafer Tayyar Paşa, Ali Fuat Bey ve Refet Bey serbest bırakılmış, ama siyasi faaliyetleri de yasaklanmıştır. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın vefatından sonra hepsi tekrardan siyasete dâhil olmuştur (Karpat, 2021: 141-143). İstiklal Mahkemeleri'nin kurulmasından sonra bu mahkemelerde yargılananlar sadece isyana teşvikte bulunanlar olmamış, ayrıca bu mahkemelerde komünizm propagandası yapanlar, hükümete kaşı muhalif yayın yapan kurum ve kuruluşların üyeleri de dâhil edilmiştir.

Serbest Cumhuriyet Fırkası

¹² 25 Şubat 1925 tarihli meclis görüşmelerinde kabul edilen madde özetle şu şekildedir: "Dini veya kutsal değerleri siyasi amaçlar için kullanarak toplumlar oluşturmak yasaktır. Bu tür toplumları kuranlar veya bu toplumlara dâhil olanlar vatan haini olarak kabul edilir. Dini veya kutsal değerleri kullanarak devletin şeklini değiştirme, güvenliği ihlal etme veya toplum arasına fitne ve ayrılık sokma amacıyla bireysel veya toplu olarak sözlü veya yazılı ifadelerde bulunanlar, fiili olarak hareket edenler, konuşmalar yaparak veya yayınlar yaparak harekette bulunanlar aynı şekilde vatan haini olarak kabul edilir." (TBMMZC, 2/14-64, 1341: 310)

¹³ Takrir-i Sükûn Kanunu'nda üç madde bulunuyordu. Kanuna göre; irtica ve isyan ile memleketin huzurunu bozan yapı ve oluşumlar Cumhurbaşkanının onayıyla ortadan kaldırılacak ve sorumluları İstiklal Mahkemeleri'ne sevk edileceklerdi. *Bak.* (TBMMZC, 2/15-69, 1341: 132). Meclis görüşmelerinde alınan kararlar arasında birisi doğu illerinde Mazhar Müfit Kansu başkanlığında Doğu İstiklal Mahkemesi, ülkenin geri kalanı için de Ali Çetinkaya başkanlığında Ankara İstiklal Mahkemesi kurulmuştur. *Bak.* (Goloğlu, 2021: 136).

Tek parti döneminde Türkiye’de çok partili yaşama geçişin ilk denemesinde TpCF girişimi başarısız olmuştur. Ardından geçen süreçte 1930 tarihine kadar herhangi bir parti kurma girişimi olmamıştır. TpCF’nin kapatılmasından sonra hükümet beş yıl boyunca denetimsiz olarak faaliyetler yürütmüştür.

Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın(SCF) kuruluş nedenleri arasında iç ve dış dinamiklerin etkili olduğu söylenebilir. İç nedenler arasında hem siyasal hem de toplumsal anlamda gerçekleşen köklü devrimler, ülke içinde birtakım sıkıntıların yaşanmasına neden olmuştur. Osmanlı’dan kalan birçok kurumun yerine Cumhuriyet rejimine uygun yeni kurumlar kurulmuştur. SCF’nin kuruluşuna giden bu süreçte hükümet karşısında, yapılan devrimlerin sorgulanmasını, eleştirilmesini denetleyecek bir siyasi oluşumun olmaması temel meseledir. Tahrir-i Sükûn Yasası’ndan sonra basın susturulmuş, muhalif oluşumlar ortadan kaldırılmış, Mecliste muhalif sesler saf dışı bırakılmış ama hem siyasal hem de toplumsal anlamda toplumsal huzursuzluğa ve ekonomik bunalıma çözüm bulunamamıştır. Ayrıca TBMM’nin denetim görevini yerine getiremediği söylemleri de ortaya çıkmıştır. Yolsuzluk söylentileri, rüşvet ve kayırma ithamları her geçen gün artmakta, hatta Türkiye’de bir dikta rejimi olduğu dahi söylenmiştir (Goloğlu, 2021: 299). 1928-30 yılları arasında iç siyasetteki olumsuz hava halkın tepkilerini de beraberinde getirmiştir. Ekonomik buhranın yıkıcı etkileri doğudan batıya ülkenin her tarafında derinden hissediliyordu. Yayıgın ve teşkilatçı bir kadronun olmayışı, Halk Fırkası’nın halk ile olan bağı koparması, halktan uzak dar bir bürokrat hizbi ile hareket etmesi halkın tepkisine sebep olmuştur. İktisadi, siyasi ve mali olumsuzluklardan hareketle Mustafa Kemal Paşa yeni bir teşebbüse yönelmiştir. Bu teşebbüs siyasi bir yönelimle sonuçlanmıştır. Mustafa Kemal Paşa’ya göre, hükümeti denetleyen, kontrollü bir siyasi fırkanın ortaya çıkması sorunların çözümünde etkili olacaktı (Aydemir, 1969: 385-387). Dış nedenler arasında ise, hem dolaylı hem de doğrudan etki eden durumlar olmuştur. Kurulacak olan fırkanın başkanı Fethi Bey’in Paris Büyükelçiliği görevinde iken, Mustafa Kemal Paşa tarafından fırkayı kurmak üzere ülkeye çağırılması, dış etkenlerin fırkanın kurulmasında etkisi olduğunu anımsatmaktadır. Mete Tunçay’a göre Türkiye kendini Avrupa’ya beğendirmek için böyle bir fırka kurma düşüncesine girişmişti (Tunçay, 1981: 245). Fethi Okyar’ın anılarında anlatılanlara göre Batı, Türkiye’nin bir diktatör rejimi ile yönetildiği düşüncesindeydi. Mustafa Kemal Paşa bu durumun farkında olduğu için bu durumdan yakınmaktaydı¹⁴.

Türkiye’de 1920’li yılların sonlarındaki buhranlı süreçte Osmanlı borçlarının ödenmesi meselesi de dolaylı olarak fırkanın kuruluşunda etkili olmuştur. Borçların ödenme şekli Fethi Bey ile İsmet Paşa arasında anlaşmazlık yaşanmasına sebep olmuştur. Borçların ödenme sürecini yürüten Fethi Bey altın ile ödemeyi kabul ederken, İsmet Paşa Hükümeti ABD’de gerçekleşen buhrana bağlı olarak kâğıt para ile ödemeyi doğru bir yaklaşım olarak kabul etmiştir. İsmet Paşa’ya göre, eğer altın ile ödeme yapılırsa Türk Lirası’nın değer kaybedeceği düşüncesi hâkimdi. Ek olarak 1929 tarihinde ABD merkezli dünyadaki ekonomik buhran nedeniyle Türkiye’de de ekonomik durgunluk mevcuttu¹⁵. Fethi Okyar yaklaşık beş buçuk yıllık Avrupa tecrübesi ile Türkiye’yi yakından takip ettiğini söylemekte ve hükümetin yanlış mali ve iktisadi politika uyguladığını belirtmekteydi. Dünya piyasasında ekonomik buhran sebebiyle hammadde fiyatlarında çok az bir düşüşten bahsederken, Türkiye’de ise yanlış politikanın uygulanmasına bağlı olarak yoğun iktisadi buhranın oluştuğunu savunmaktaydı (Tekeli ve İlkin, 1977: 154-155). Fethi Bey bu süreçte Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı mektupta mali ve idari hataları açıklamıştır (Cumhuriyet, 11.08.1930: 1).

İç ve dış sebeplerin etkisi ile TpCF’nin ilgasından yaklaşık beş yıl sonra 12 Ağustos 1930’da bizzat Mustafa Kemal Paşa’nın girişimi ile SCF resmen kurulmuştur. Fırkanın başkanlığına Fethi Okyar getirilmiştir. Fethi Bey

¹⁴ Dönemin ABD Büyükelçisi John Grew bu konuyla ilgili görüşünü şu şekilde belirtmiştir; “Gazi yavaş yavaş şu görüğe varmıştır ki, tek parti sistemi Avrupa ve Batı ile karşılaştırılınca Türkiye için bir aşağılık işaretidir. Amerikalı ve Avrupalı yazarlar son günlerde çoğunlukla şekil bakımından Batılı, fakat gerçekte Doğulu olarak tasvir ettikleri Türk diktatörlüğünden çok söz etmişlerdir. Türkiye’nin bu şekilde geliştirilmesi Gazi’nin gözüne çarpmış ve hiç hoşuna gitmemiştir. Fransız politik kurumlarına hayranlık duyan Fethi Bey’in Batıda ve özellikle Fransa’da Türkiye hakkında beslenen düşüncelere ilişkin yorumları da bu konuda kuşkusuz çok önemli bir rol oynamıştır.” *Bak.* (Grew, 2000: 83-85; Okyar, 1987: 14).

¹⁵ ABD’de gerçekleşen ekonomik buhranın yaşandığı süreçte Türkiye’de eş zamanlı olarak ekonominin durumu hakkında detaylı bilgi için *Bak.* (Türkmen, 2013: 55-57).

ile birlikte Reşit Galip Bey ve Ağaoglu Ahmet Bey’inde aralarında bulunduğu 15 kişiden oluşan grup fırkanın idare heyetini oluşturmuştur (BCA, 490-1-0-0/435-1804-1). Teşkilatlanma ile alakalı raporlar Halk Fırkası Sekreterliği’ne bildirilerek faaliyetlerine başlamıştır. Yeni kurulan fırkanın programı 13 Ağustos’ta 11 madde olarak yayımlanmıştır (Cumhuriyet, 13.08.1930: 1-4). İsminden de anlaşılacağı üzere serbest yani liberal bir anlayışla kurulan fırka devletçi gelişmeyi yersiz bulmuştur. Ekonomide liberal bir yaklaşımı tercih eden fırka, özel girişimciliği ve yabancı sermayeyi benimsemiştir. Bunun dışında program maddelerinde CHF’den farklı prensip benimsememiştir (Aydemir, 1969: 393-394).

SCF çatısı altında İsmet Paşa karşıtı olanlar, ekonomik buhrandan etkilenen tüccar, esnaf, sanayiciler ve Cumhuriyet ile birlikte laik uygulamalara karşı olanlar toplanmıştır. SCF güdümlü bir siyasi fırka olmasına rağmen kısa süre içinde halk arasında benimsenmiş ve hızlı bir şekilde gelişmiştir. Eylül-Ekim 1930 tarihinde yapılan seçimlerde yeni kurulmuş bir parti olmasına rağmen iyi bir başarı elde etmiştir. Fakat seçimler tek dereceli olduğu halde katılım oranı düşük olmuştur (Tunçay, 1981: 269). Bir bakıma yeni kurulan bu çok partili yaşam deneyimine halkın yeteri derecede ilgi göstermediği anlaşılmaktadır.

Kısa süre içinde önemli ölçüde ilgi gören SCF, kuruluş disiplininin vazgeçerek iktidar hesapları yapmaya başlamıştır. Özellikle 7 Eylül 1930 tarihinde yapılan İzmir mitinginde halkın ilgisi, SCF’nin yöneticilerine cesaret vermiştir. Miting öncesinde yapılan propagandalar dolayısıyla CHF binasının taşlanması ve yaşanan olumsuz olaylar, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere herkesin tepkisini çekmiştir (BCA, 490-1-0-0/1-4-14). Mustafa Kemal Paşa’nın bu olay üzerine 10 Eylül günü yaptığı açıklamayla SCF üzerindeki desteğini çektiğini açıklamıştır¹⁶. Mustafa Kemal Paşa’nın CHF’yi desteklemesi SCF’nin yıkılış sürecini hızlandırmıştır. Hatta Mustafa Kemal Paşa’nın yurt gezilerinde de SCF’ye karşı yoğun eleştiri yaptığı bilinmektedir (BCA, 30-10-0-0/2-9-40). SCF siyasi faaliyetlerine devam etseydi, bizzat Mustafa Kemal Paşa’nın kurulmasında rol oynadığı fırka yine Mustafa Kemal Paşa’ya karşı siyasi mücadele vermek zorunda kalacaktı. Zaten fırkanın kuruluş amacı da iktidarı ele geçirmek değildi (Demirel, 2013: 109). Yaşanan gelişmelerden dolayı SCF, 17 Kasım 1930 tarihinde Dâhiliye Vekâleti’ne vermiş olduğu dilekçe ile fırkanın kendisini lağvettiğini bildirmiştir¹⁷. Serbest Fırka’nın lideri Fethi Bey, Mustafa Kemal Paşa ile siyasi bir mücadeleye girişmemek için fırkayı feshetme kararı aldığını söylemiştir (Cumhuriyet, 18.11.1930: 1-2). 1931 yılına gelindiğinde Serbest Fırka’nın yeniden kurulması yönünde Aydın merkezli bir girişiminin olduğu ve eski SCF’li Dr. Ethem Vassaf Bey’in bu süreci başlattığı basına yansımıştır. Fakat bu girişimin gerçeği yansıtmadığı Dâhiliye Vekili tarafından telgrafla Başvekâlet’e bildirilmiştir (BCA, 30-10-0-0-/79-522-4).

Ahali Cumhuriyet Fırkası

SCF’nin faaliyet sürdürdüğü dönemde parlamento dışı kişiler tarafından kurulan Ahali Cumhuriyet Fırkası, Türk siyasal yaşamında dönemin muhalefet fırkaları arasında yer almıştır. Fırkanın kuruluşuna dair basında ilk olarak 27 Eylül 1930 tarihli Akşam Gazetesi’nde yer alan haberde bahsedilmiştir. Fırkanın kurucusu Abdulkadir

¹⁶ Mustafa Kemal Paşa, İzmir’de yaşanan olaylar nedeniyle kendisine mektup yazan Cumhuriyet Gazetesi’nde başyazar olan Yunus Nadi Bey’e verdiği cevapta, Halk Fırkası’nın genel başkanı olduğunu ve bu siyasi fırkaya tarihen bağlılığını bildirmiştir. Bu bağın da asla kopmayacağını belirterek SCF’den desteğini çektiğini söylemiştir. *Bak.* (Cumhuriyet, 10.09.1930: 1).

¹⁷ ABD Büyükelçisi John Grew kendi Dışişleri Bakanı’na yazdığı 3 Aralık 1930 tarihli telgrafta fırkanın kapatılması ile ilgili şu ifadeler yer vermiştir. “Fethi Bey 17 Kasım’da partisini kapattı... Yeni partinin ölümüne rastlayan günler uğursuzluklarla dolu idi. Fethi Bey, son belediye seçimlerinde Halk Partisi’nin baskı ve hile yaptırıldığını ileri sürerek bu konu üzerinde İçişleri Bakanı için gensoru açtırdı. Fethi’nin söylevi iyi değildi. Kâğıttan okuyarak yaptığı konuşma çok uzun sürdü. İleri sürdüğü delillerden bazıları da çok sağlam sayılmazdı. Centilmen olarak görünen, fakat 1927’de Ankara ve İzmir’deki İstiklâl Mahkemelerinin Başkanlığını yapmış olan Ali Bey (Çetinkaya) Serbest Fırkacılara şiddetle hücum eden söylevinin bir yerinde Fethi Beyi işaret ederek “İşte Mondros Antlaşmasından sorumlu olan adam”, sonra İsmet Paşa’ya dönerek “ve işte Mudanya Antlaşmasından sorumlu olan adam” dedi. Şüphesiz Ali Bey kişilere saldırdığında hiç de güven verici olmayan bir hava meydana geliyor. Oysa halk idam sehpaları kurulacağını düşünmeye ve gizli gizli fısıldamaya başladı. Bu, sözde parlamenter görüşmelerden sonra Fethi Bey kendi taraftarları ile bir görüşme yaptı, sonra Gazi, İsmet Paşa, Kâzım Paşa ve ötekiler ile hepimizde şaşkınlık uyandıran birçok konuşmaya katıldı. Bütün bu işlerin sonucu olarak parti kapatıldı.” *Bak.* (Grew, 1992: 87-88).

Kemali Bey¹⁸, bir gün öncesinde Adana Valiliğine verdiği dilekçede merkezi Adana'da olmak kaydıyla, Türk siyasal yaşamına üçüncü bir siyasi fırka kazandırdığını açıklamıştır. Kurduğu fırkanın mevcut iki fırkanın dışında yeni bir oluşum olduğunu, her iki fırkaya karşı eleştirel bir dil ile yaklaştıklarını fakat fırkaya 200 kişi toplayabildiklerini ve henüz faaliyete geçemediklerini bildirmiştir (Akşam, 27.09.1930: 2). Kemali Bey fırkayı kurma sebebini açıklarken Türkiye'de gerçekte muhalefetin olmadığını, mevcut iki fırkanın da programları itibariyle birbirinin aynısı olduğunu düşündüğü için yeni bir fırkanın gerekliliğini mecburi görmüştür¹⁹.

Kurulan fırkaya on sekiz yaşını doldurmuş ve adli sicil kaydı olmayan herkesin üye olabileceği kararlaştırılmıştır. Fırkanın kurucu ve idari kadrosu çoğunluk olarak avukatlardan oluşmaktaydı. İdari kadrosunda Abdulkadir Kemali Bey, Mustafa Ziya Bey, İhtiyat Zabiti Ali Bey, Ali Vehbi Bey, Bekir Sıtkı Bey ve Çiftçi Hasan Bey bulunmaktaydı. Yine Avukat Hasbi Bey kurucu kadrolar arasında yer almasına rağmen şahsi işlerinden dolayı istifa etmiştir. Kısa bir süre sonra fırkanın kâtipliğine Mahmut Nedim Bey getirilmiştir (Pınar, 2016: 342). Fırkanın teşkilatlanması çok sınırlı kalmış, Adana dışında Kahramanmaraş'ın merkezi ve ilçeleri başta olmak üzere Güneydoğu'da bulunan birkaç ilde şubeler açılmıştır (Tunçay, 1981: 274). Basındaki haberlere göre fırkanın programında genel amaç halkı refaha erdirmek olmuştur. Özellikle üçüncü maddesinde yer alan kısım bunu doğrular niteliktedir. Bu maddeye göre ahalinin parasının hükümet merkezinde israf edilmesine izin verilmeyecektir. Abdulkadir Kemali Bey, Prens Sebahattin ile aynı fikirde birisi olarak kabul edilmiş ve kendisi âdem-i merkezîyetçi olarak değerlendirilmiştir. Dönemin ekonomik şartlarından dolayı programda memur maaşlarını kısıtlayarak, memur sayısını azaltıp israfın önüne geçileceğine dair açıklamalar yapılmıştır. Program maddeleri arasında Ordu kendi yiyeceğini kendisi temin edecek, demiryolları da dâhil olmak üzere tüm inşaatlar durdurulacak, elli yıl boyunca çeviri yapmak yasaklanacak, okullarda seçim ayrı bir ders olarak okutulacak, tüm ilkokullar yatılı olacak gibi bir hayli ilginç maddeler bulunmaktadır (Vakit, 07.10.1930: 5). Vakit Gazetesi'nde fırka programı hakkında yazılan yazı, bir bakıma fırkayı alaylı bir dille eleştirmiştir.

Kemali Bey, fikirlerini daha rahat bir şekilde duyurmak için Ahali Gazetesi'ni kurmuş ve bu gazeteyi daha önce sahibi olduğu Toksöz Gazetesi olarak yayımlamak istemişse de hükümet tarafından izin verilmemiştir. Ulusal basında kendisine ve fırkasına yeteri derecede yer verilmediğini savunarak, Ahali Gazetesi'ni çıkardığını beyan etmiştir. Fırkanın programı diğer fırkalardan farklı olmasına rağmen, SCF gibi Ahali Fırkası da tek dereceli seçim sistemini savunmuştur (Pınar, 2016: 344).

Ahali Fırkası 1930 yerel seçimlerine fırka programı hazırlamasına rağmen girmemiştir. Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nde yer alan habere göre, Kemali Bey seçimde oy alamayacağı için aday çıkarmamıştır. Seçim öncesinde birçok il merkezine fırkasını yaymak amacıyla mektup göndermiş ama hiçbirinden cevap alamamıştır. Bu süreçte fırka yok olma eşine gelirken, Kemali Bey'in fırkaya üye kaydetmek için üye olmak isteyenlerden 25

¹⁸ Abdulkadir Kemali Ögütçü, İstanbul'un işgali sırasında İngilizler tarafından Malta'ya sürgüne gönderilenler arasında yer almıştır. İstanbul Hukuk Mektebi'nden mezun olmuştur. Kastamonu da savcılık yapmakla birlikte ilk Meclis'te Kastamonu milletvekili olarak görev yapmıştır. İkinci Meclis döneminde vekil olarak seçilemeyince Adana'ya dönerek orada çiftçilikle uğraşmış ve aynı zamanda Toksöz Gazetesi'ni çıkarmaya başlamıştır. Milli Mücadele Dönemi'nde Topçu Subayı olarak görev almıştır. Kendisi aynı zamanda İttihat ve Terakki Fırkası'nın üyesidir. İstiklal Mahkemeleri'nde görev almış ve başkanlık yapmıştır. *Bak.* (Yıldırım ve Zeynel, 2010: 41).

¹⁹ Kendisi Yarın Gazetesi'ne yaptığı açıklamada fırkası ile ilgili şunları söylemiştir. "Aziz hemşerilerim Vatanın bugünkü iktisadi buhran karşısında elimi vicdanım üzerine koyarak iktidar mevkiindeki Halk Fırkası'yla onun yerine geçmeye çalışan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın programlarını okudum. Nasıl çalıştıklarına baktım. Memleketi içinde bulunduğu durumdan kurtarıp kurtaramayacaklarını günlerce düşündüm ve nihayet anladım ve kati bir surette kanaat ettim ki, her iki fırkanın da vatan için sözleri samimi, fakat iş yapmak kabiliyeti noksanıdır. İşte bugün belediye intihabı bu iddiamın sarıh delilidir. Halk fırkası yalnız 33 kişi için rey istedi. Serbest Cumhuriyet iptida 66 namzet gösterdi ve yaptığını yanlış zannederek Halk Fırkası gibi 33'e indirdi. Bu ancak kanunu bilmeyen ve halkı beyhude yoran iş kabiliyetindeki noksanıyeye delalet eden halettir. Vatan ve millet çok acele tedbirler istiyor ve çok iyi bilenlerden tedbirler istiyor. Bu tedbirleri arkadaşların muavenetiyle bir araya toplayarak bir nizamname yapıp üçüncü bir fırka halinde ortaya atılmayı iki fırkadan biri vasıtasıyla tatbik ettirmeye çalışmaktan daha kolay gördüğüm için Ahali Cumhuriyet Fırkası'nı teşkil ettim ve beyannamesini hükümete vererek çalışmaya başladım. Göklerin namütanahiliği gibi intihası ve pürüzsüz samimiyet bizden bize yardım milletten emellerimizle amellerimizi tevfiğ Allah'tandır." *Bak.* (Yarın, 29 Eylül 1930: 1-3).

kuruş ücret talep etmiştir. Hatta bu ücreti vermeyenleri aza olarak almayacağını söylemiştir (Hâkimiyet-i Milliye, 22.10.1930: 2).

Fırkanın kapatılmasına sebep olan olay Ahali Gazetesi'nin Mustafa Kemal Paşa'ya karşı propaganda amaçlı aleyhte yazılar yazması olmuştur. Adana'da faaliyet gösteren gazeteye Adana savcılığı tarafından soruşturma açılmış, gazeteden sorumlu müdür hakkında yakalama kararı çıkarılmış fakat ne gazete müdürü ne de Fırka yetkilerine ulaşamamıştır. Daha sonra basında yer alan haberlere göre, Abdulkadir Kemali Bey ve gazete müdürünün Suriye'ye kaçtığı anlaşılmıştır. Yaşanan olaylar sonucunda Ahali Fırkası ve Ahali Gazetesi'nin kapatılma kararı alınmıştır (Cumhuriyet, 25.12.1930: 3). Cumhuriyet Gazetesi'nin 2 Ocak 1931 günü "*Hainin Herzeleri*" başlıklı haberinde, Kemali Bey'in yakın çevresi ile anlaşarak kaçış planı yaptığı yazmaktadır. Suriye'ye kaçtıktan sonra Fırka Kâtibi Mahmut Bey aracılığı ile yakın çevresiyle iletişim kurmuş, Maraş üzerinden Suriye'ye kendine sadık arkadaşlarından maddi yardım almıştır. Kaçarken söylediği sözler şöyledir; "*Ben Suriye'ye geçiyorum. Oradan İran'a gideceğim. Türkiye'nin güneşi şarktan doğuyor. Ben şarktan Türkiye'ye gireceğim*" (Cumhuriyet, 02.01.1931: 3). Bu sözler kendisinin ve fırkasının faaliyetlerinde hatalı olduğunu doğrulamaktadır. Hakkında herhangi bir tutuklama kararı olmaksızın kaçması, uyguladığı politikalar nedeniyle kendisini suçlu bulduğu anlamına gelmektedir.

Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Fırkası

Bu Fırka Türkiye'nin ekonomik ve sosyal kalkınmasına katkıda bulunmak, işçilerin ve çiftçilerin haklarını korumak ve Türkiye'nin ulusal bağımsızlığına yardımcı olmak amacıyla Mühendis Mimar Kazım Tahsin Bey'in girişimiyle kurulmak istenen bir fırkadır. Basındaki haberlerde, SCF'den sonra bazı muhalif kesimlerin fırka kurma girişimlerinin olduğu yazılmıştır. Vakit Gazetesi'nde Edirne merkezli Cumhuriyetçi Çiftçi ismiyle yeni bir fırkanın kurulma girişiminin olduğu ve gerekli kurumlara müracaatın yapıldığı belirtilmiştir (Vakit, 01.10.1930: 1).

Kazım Bey fırka nizamnamesinde kuracağı fırkayı hem cumhuriyetçi hem de milliyetçi olarak tanımlarken, fırkanın siyasi ve iktisadi açıdan bağımsız olarak faaliyet göstereceğini belirtmiştir. Fırkanın merkezi Edirne olarak belirlenmiş ve kuruluş aşaması tamamlandıktan sonra farklı bir merkezin kurulacağı da belirtilmiştir. Fırkanın amacı kanun önünde her vatandaşın sahip olduğu hak ve özgürlüklerden çiftçi ve ameleli de faydalandırmaktır. Bu sebeple Mecliste amele ve çiftçiyi desteklemek önemli görev olarak kabul edilmiştir. Nizamnamenin dördüncü maddesine göre her türlü yeniliğe açık olan fırka inkılap hareketlerine bağlılığı bildirmekte ve inkılapçı olduğunu belirtmektedir. Her türlü irtica faaliyetlerine ve komünist yaklaşımlara kapalı olan fırka, daima Mustafa Kemal Paşa'nın izinde yenilenen fırka olmayı prensip olarak kabul etmiştir. *Harekât-ı Milliye*'ye karşı düşmanca tavır almış olmayan her Türk vatandaşı fırkanın maddelerini kabul etmek şartıyla fırkaya üye olabilecekti (Türkiye'de Siyasi Dernekler II: 93-102).

Kazım Bey tarafından kurulmak istenen fırka, komünist politikaları destekleyen bir programa sahip olduğu gerekçesiyle kapatılmasına rağmen fırkanın nizamnamesine göre komünist faaliyetlere karşı oldukları düşüncesi hâkimdir. Öyle ki dönemin hükümeti, ekonomik sıkıntılar ve toplumsal sorunlara ek olarak siyasi karmaşanın yoğun olduğu bu dönemde dördüncü bir fırkanın (*CHF, SCF, Ahali Fırkası ve Türk C. Amele ve Çiftçi Fırkası*) kurulmasını doğru bulmamış olabilir. Sonuç olarak, Kazım Bey tarafından kurulmak istenen fırkanın komünist eğilimli olduğu gerekçesiyle faaliyette bulunmasına izin verilmemiştir²⁰.

Laik Cumhuriyet İşçi ve Çiftçi Fırkası

²⁰ Cumhuriyet Gazetesi'nde; "İnşaat müteahhitlerinden Kazım Bey şehrimizde Amele ve Çiftçi Fırkası namı ile yeni bir fırka teşkiline teşebbüs etmiş, beyanname ve nizamnamesini vilayete vermiştir. Fakat bu müracaat şeriatı kanuniyeyi haiz bulunmadığından vilayet makamınca kabul edilmemiştir" ifadesi vilayet tarafından fırkanın kuruluşunun onaylanmadığı belirtilmiştir. *Bak.* (Cumhuriyet, 02.10.1930: 1).

Türkiye’de her dönemde olduğu gibi 1930’lu yıllarda da basının sivri dili daima olmuştur. Bahsi geçen yıllarda da en iyi duyurma aracı olarak gazeteler ve dergiler önemli bir rol oynamıştır. Basılı yayınlar, haberleri ve bilgileri halka ulaştırmak için yaygın olarak kullanılmıştır. Ayrıca, mitingler, konferanslar, radyo yayınları ve afişler gibi diğer iletişim araçları da kullanılarak duyurular yapılmıştır. Ancak gazeteler, halkın bilgi edinme ve haberlere erişim açısından en etkili ve yaygın kullanılan araçlardan biri olmuştur. İşte bu süreçte Gazeteci Arif Oruç da kendi fikir ve düşüncelerini halka yaymak amacıyla hükümet aleyhinde muhalif söylemlerle ortaya çıkmıştır. Elazığ’da doğduğu bilinen Arif Oruç, basın ve yayın hayatına 1913’te muhabir olarak girdiği *Tanin Gazetesi*’nde başlamıştır. Ardından 1914 yılında *Tasvîr-i Efkâr Gazetesi*’nde basın hayatına devam etmiş, İstanbul’un işgaline kadar bu gazetede çalışmaya devam etmiştir (Akdağ Sarı, 2019). İşgalden sonra Kayseri’ye giderek burada *Yeni Dünya Gazetesi*’ni çıkarmaya başlamıştır. Oruç, 1921 yılında Yeni Dünya Gazetesi’nde rejime aleyhinde yazdığı yazılar nedeniyle İstiklal Mahkemelerinde yargılanmış ve af kanunu çıkması sonucunda serbest bırakılmıştır (BCA, 30-18-1-1/3-33-8). Milli Mücadele’den sonra İzmir’e geçerek burada *Yeni Turan Gazetesi*’ni kurarak yayın hayatına başlamıştır. 1926’da İzmir’de Mustafa Kemal Paşa’ya yönelik gerçekleştirilen suikast girişiminde parmağı olduğu gerekçesiyle ikinci defa İstiklal Mahkemeleri tarafından yargılanmış, fakat suikastla ilişkisi olmadığı anlaşılınca soruşturmadan sonra serbest bırakılmıştır (Tunçay, 1981: 279). 1929 yılına gelindiğinde İstanbul’da *Yarın* adlı gazeteyi çıkararak, hükümeti eleştiren yazılar yazmış, eleştirilerinden dolayı hakkında dava açılarak yargılanmıştır (Vakit, 09.02.1930: 1).

Laik Cumhuriyet İşçi ve Çiftçi Fırkası’nın kurulacağına dair *Yarın Gazetesi*’nde haziran ayı itibariyle çeşitli yazılar çıkmaya başlamıştır. Yarın’ın 14 Haziran 1931 tarihli gazete gündeminde “*Yeni Fırka Programı Hazırlanmıştır*” başlıklı yazıyla işçi, çiftçi, memur, esnafın bütün haklarını ve hakiki menfaatlerini bu programda bulacaklarına değinilmiştir (Yarın, 14.06.1931: 1). Ertesi gün gündemde yine kurulacak fırkaya atıfta bulunulmuş, hatta hükümeti eleştirecek nitelikte olan “*efendiler bu paşa derneği değildir*” söylemiyle, daha fırka kurulmadan *Yarın Gazetesi* muhalif yazılar yazmaya başlamıştır (Yarın, 15.06.1931: 1). Fırkayı kuracak kişiler ilk zamanlar gizli kalmışsa da daha sonra açığa çıkmıştır. Fırkayı kuracak olan kişiler *Yarın Gazetesi* ve tahrir üyeleri olarak basına yansımıştır. Fırkanın Arif Oruç, Yarın’ın eski müdürü Süleyman Tevfik, Âdem Habil ve Burhanettin Ali tarafından kurulacağı belirtilmiştir (Son Posta, 12.06.1931: 1).

Fırka programında kendisini bir cemiyet olarak tanımlamış ve cemiyetin işçi, çiftçi, sanatkârlar ve küçük esnaflardan oluştuğunu belirtmiştir. Fırka ülke sınırları içinde Türk Dili ve Türk Milleti dışında hiçbir oluşumu kabul etmemektedir. Programda laiklik vurgusu yapılmış, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı olması savunulmuştur²¹.

Basın hürriyetinin tartışıldığı 1930’lu yıllarda, Meclis’te yapılan konuşmalarda Ali Saip Bey (Urfa) tarafından dile getirilen görüşlere göre, basın aracılığıyla Cumhuriyet’e karşı ciddi saldırılar gerçekleştiği ifade edilmektedir. Ali Saip Bey, basının bu saldırıları önlemek ve kamuoyunu yanlış bilgilendirmekten korumak için etkin önlemler alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Onun düşüncesine göre, Arif Oruç’un kurmuş olduğu *Yarın Gazetesi* ve diğer bu türden oluşumların Cumhuriyetin yıkılması için mücadele eden birinci elden vatan hainleriydi ve bu hainlerin başında bulunan kişi de Arif Oruç’tu (TBMMZC, 3/22, 1931: 16-18). Dolayısıyla Mecliste görüşülen matbuat hürriyeti hakkında yapılan tartışmalardan da anlaşılacağı üzere, Arif Oruç’un siyasi bir parti kurması Cumhuriyetin geleceği açısından tehlike arz ediyordu.

Sonuç olarak, Gazeteci Arif Oruç tarafından İstanbul merkezli kurulmak istenen siyasi bir fırkadır. Fakat komünizm propagandası yapabilecek potansiyele sahip bir fırka olduğu için dönemin hükümeti tarafından gerekçe gösterilmeden faaliyetine izin verilmemiştir (Yarın, 03.07.1931: 1). Zaten fırkanın lideri olan Arif Oruç’un Milli Mücadele ve Cumhuriyetin ilk yıllarında yürüttüğü politikalar bir handikapı. Ayrıca 1930’lu yıllara gelindiğinde, henüz fırkası kurulmadığı halde yayın hayatında olan gazetesiyle hükümet ve devlet aleyhinde muhalif söylemlere başlayan Arif Oruç’a hükümetin izin vermemesi gayet olağandır.

²¹ Fırkanın programının tamamı için *Bak.* (Yarın, 22.06.1931: 5-6).

Sosyal Demokrat Fırkası

Sosyal Demokrat Fırkası II. Meşrutiyet Dönemi'nde *Bolşevik İhtilali'*nden sonra Dr. Hasan Rıza tarafından kurulan fırkadır. Kurulduğu süreçte yeterince örgütlenememiş ve herhangi bir yayın organı olmamıştır. Mütareke döneminde Meclisin olmadığı bir ortamda parlamento dışında kurulan fırka 1919 seçimlerine katılmış; fakat adayları seçimde herhangi bir başarı elde edememiştir. 1919 seçimlerinden sonra fırkanın adı bir daha duyulmamıştır (Tunaya, 1986: 230-231).

Dr. Hasan Rıza'nın fırkası Milli Mücadele'den sonra TpCF döneminde tekrardan faaliyete geçmek istemiş olsa dahi bunu başaramamıştır. 1930'lu yılların başında basında geçen habere göre, fırkayı faaliyete geçirmek üzere arkadaşlarıyla Dâhiliye Vekâleti'ne müracaat eden Hasan Rıza Bey, fırka olarak siyasi çalışmalara başlamak için izin talep etmiştir. Hatta İstanbul Vilayeti tarafından incelenerek uygun bulunmuş, ama hükümet tarafından onaylanmadığı için siyasi faaliyet gösterememiştir (Vakit, 19.09.1930: 5).

Milliyetperver Liberaller Fırkası ve Sosyal Cumhuriyetçiler Fırkası

Bunalımlı geçen 1930'lu yılların başında, Türkiye'nin siyasi sahnesinde SCF (Serbest Cumhuriyet Fırkası) deneyimiyle birlikte fırka kurma girişimleri yoğun bir şekilde devam etmiştir. SCF'nin kısa ömürlü olması ve kapatılması, muhalif siyasi gruplar arasında yeni siyasi oluşumlar arayışını hızlandırmıştır. Bu dönemde basına yansıyan haberlere göre, Türk basınında, belirsiz bir yerde ve ne zaman kurulacağı tam olarak belli olmayan iki yeni fırka kurulması planlandığına dair haberler yer almıştır. Ancak bu haberlerin ardından herhangi bir somut girişim gerçekleşmemiştir. Basında yer alan haberlere göre, bu kurulacak fırkaların adları "*Milliyetperver Liberaller Fırkası*" ve "*Sosyal Cumhuriyetçiler Fırkası*" şeklinde belirtilmiştir (Akşam, 28.09.1930: 2). Ancak, bahsedilen fırkaların kesin bir şekilde kurulup kurulmadığına ilişkin net bir bilgi bulunmamaktadır, bu nedenle bu girişimlerin sonucu tam olarak belirsizliğini korumuştur.

Bu dönemde siyasi atmosfer oldukça gerilimliydi ve çeşitli siyasi gruplar, ideolojik farklılıkları ve siyasi hedefleri doğrultusunda fırka kurma girişimlerinde bulunmuşlardır. Ancak, politik baskılar, toplumsal koşullar ve yönetim tarafından uygulanan sıkı kontrol önlemleri, yeni fırkaların kurulmasını engellemiş ve bu girişimlerin sonuçsuz kalmasına neden olmuştur.

Çiftçi Fırkası

Çiftçi Fırkası'nı kurma girişiminde olan eski Manisa mebusu Mustafa İbrahim Bey, *Çiftçiler Derneği* adındaki eski bir derneği güçlendirerek fırkaya dönüştürme kararı almıştır. Bahsi geçen dernek, İttihat ve Terakki Fırkası döneminde faaliyete başlamıştır. İlk zamanlar İttihat ve Terakki ile ilişkilerinin yoğun olması, kurucu kadronun İttihat Terakki kökenli olması nedeniyle İttihat Terakki'nin yan kuruluşu olarak bilinmiştir²².

Mustafa Bey basına verdiği demeçte, İttihat ve Terakki Fırkası'nın hükümette olduğu dönemde faaliyet gösteren eski Çiftçi Derneği'ni tekrardan kurarak yakın dostlarıyla teşkilatlanmaya gidileceğini duyurmuştur. Bu süreçte, önceden Meclis-i Mebusan'da Antalya mebusu olarak görev yapan ve Çiftçi Derneği'nin kurucusu olan Hamdullah Emin²³ Paşa'nın tecrübe ve direktifleri doğrultusunda hareket edileceği belirtilmiştir.

Arif Oruç tarafından kurulmak istenen Çiftçi ve İşçi Fırkası'nın çiftçinin gölgesinde amele diktatörlüğünü amaç edindiğini söyleyen Mustafa Bey, Lenin'in kurmuş olduğu fırkanın da bu gaye doğrultusunda hareket ettiğini,

²² Osmanlı Çiftçiler Derneği hakkında daha detaylı bilgi için *Bak.* (Çakan, 2002: 28-89).

²³ Hamdullah Emin Paşa, Osmanlı'da çiftçinin ve milletin temel geçim kaynağının ziraat olduğunu belirterek, fenni bir girişimle ziraattan gelen gelirin memleketin ekonomisine fazlasıyla katkı vereceği düşüncesiyle hareket ettiklerini bildirmiştir. Fenni ziraatı halka aşlamak amacıyla uzman kişilerle fikir alışverişinde bulunularak, bir Ziraat Cemiyeti kurmayı kararlaştırdıklarını söylemiştir. Kurulan Ziraat Cemiyeti aracılığı ile Çiftçiler Derneği oluşturulmuştur. Derneğin faaliyetlerinin düzenli bir şekilde halka aktarılması için Çiftçiler Mecmuası yayın hayatına başlamış ve o güne kadar 12 sayı çıkarılarak yaklaşık 1500 nahiyeye gönderilmiştir. Ayrıca Hamdullah Paşa, derneğin birçok projesinin olduğunu; fakat ekonomik şartlar nedeniyle bu projelerin mecmua aracılığıyla halka ulaştırılması konusunda ekonomik sıkıntıların devam ettiğini zikretmiştir. *Bak.* (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 3/2-63, 05. 03. 1334: 693).

fakat kısa süre içinde çiftçi üzerinde baskısını yoğun bir şekilde hissettirdiğini söylemiştir. Bu yüzden Türk çiftçisinin amele diktatörlüğünü kabul etmesinin mümkün olmadığının da altını çizmiştir (Son Posta, 16.06.1931: 2). Mustafa Bey İstanbul'da kurulacak fırkayı eleştirirken, yakın zamanda kendisinin hükümete beyanname vereceğini ve derneklerin fırkaya dönüştürülmesi için çalışmalar yapılacağını açıklamıştır (Cumhuriyet, 15.06.1931: 2). Mustafa Bey'in bu fırka kurma girişimi sonuçsuz kalmıştır.

Sonuç

Türk toplumunun siyasi partiler ile tanışması II. Meşrutiyet Dönemine denk gelmektedir. II. Meşrutiyet ile başlayan partileşme süreci, günümüze kadar devam eden bir siyasi geleneğin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bu dönem her ne kadar çok partili bir süreç olarak değerlendirilse de tam bir demokrasi anlayışından bahsetmek mümkün değildir.

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde Cumhuriyet Halk Fırkası, kurulduktan sonra Türk siyasal yaşamının simgesi olmuştur. Halk Fırkası aleyhinde Mecliste bulunan muhalif mebusların örgütlenmesinin sonucunda siyasi fırka olarak ortaya çıkan muhafazakâr TıCF ise Şeh Sait İsyanı ile bağlantılı olduğu ve irticayı teşvik ettiği gerekçesiyle kapatılmıştır. Neredeyse beş yıllık tek fırka yönetiminden sonra Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat girişimiyle SCF kurulmuş ve bir iktidar alternatifi değil de iktidarı denetlemek amacıyla faaliyetlerine başlamıştır. Fakat yaşanan siyasi olaylar nedeniyle Fethi Bey liderliğindeki SCF kendisini feshetmek zorunda kalmıştır. Bu tarihlerde SCF'den başka, Türk C. Amele ve Çiftçi Fırkası, Laik C. İşçi ve Çiftçi Fırkası ve Ahali C. Fırkası gibi Türkiye'de siyasete yön vermek isteyen çeşitli siyasi fırkalar ortaya çıkmıştır. SCF'den sonra kurulan veya kurulması muhtemel fırkalar ya kapatılmış ya da fırka programlarından dolayı siyasi faaliyette bulunmasına izin verilmeden mevcut hükümet tarafından engellenmiştir.

Tek Parti Dönemi'nde kurulan ve kurulması muhtemel siyasi fırkaların kapatılmalarına neden olan bazı faktörleri görmek mümkündür. Ülkede henüz demokrasinin temelleri oturtulmadığı için, her türlü muhalif oluşum, rejime ve devrimlere karşı olduğu gerekçe gösterilerek susturulmuştur. Bu strateji, mevcut iktidarın siyasi rakiplerini ortadan kaldırarak siyasi gücünü ve kontrolünü koruma amacını taşımaktadır. Ayrıca, tek parti döneminde ideolojik bir birlik ve toplumsal dönüşümü sağlamak amacıyla siyasi arena kontrol altında tutulmuştur. Başka siyasi partilerin varlığı, farklı ideolojik ve politik görüşlerin ortaya çıkmasına ve mevcut ideolojiye meydan okumasına neden olabileceği düşünülmüştür. Bunun yanı sıra, tek parti yönetimi siyasi istikrarı sağlamayı ve hükümetin politikalarını etkili bir şekilde uygulamasını hedeflemiştir. Tehdit algısı da tek parti yönetiminin diğer siyasi partileri kapatma kararını etkileyen bir faktördür. Bu partilerin faaliyetleri, iktidarın gücünü ve Cumhuriyet'in temellerini sarsabilecek bir tehdit olarak algılanmıştır. Son olarak, tek parti döneminde siyasi partilerin kapatılması, iktidarın siyasi alanı kontrol etme ve denetleme ihtiyacıyla da bağlantılıdır. Diğer siyasi partilerin varlığı, iktidarın kontrolünü zayıflatabilirdi. Bununla bağlantılı olarak henüz temelleri sağlam zemine oturtulmamış yeni rejimde muhalefetin güçlenmesi söz konusuydu. Bu nedenle, tek parti yönetimi siyasi gücünü sağlamlaştırmak ve siyasi süreci kontrol altında tutmak için diğer partilerin etkinliğini sınırlama yoluna gitmiştir. Yine Tek Parti Dönemi'nde siyasi özgürlükler ve ifade özgürlüğü ciddi şekilde kısıtlanmıştır. Toplumda farklı düşüncelere sahip kişilerin ifade özgürlüğü sınırlanmış, muhalif sesler bastırılmıştır. Bu dönemde siyasi çoğulculuk eksikliği, demokratik tartışma ortamının zayıf kalmasına neden olmuştur. Siyasi kararlar genellikle tek parti yönetimi tarafından alınmış, alternatif düşüncelerin yeterince dikkate alınmadığı görülmüştür. Bu durum, demokratikleşme sürecinin gelişimi açısından önemli bir zorluk oluşturmuştur.

Sonuç olarak Mustafa Kemal Paşa'nın çok partili hayata geçiş arzusu olmasına rağmen rejimin temellerinin oturtulamaması buna engel olmuştur. Aslında Mustafa Kemal Paşa'nın bu arzusu, yapılan devrimlerin bir destekleyicisi olarak çağdaşlaşma yolunda atılan adımlar olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu fırka kurma girişimlerinin tamamı Mustafa Kemal Paşa'nın yaşadığı dönemde gerçekleşmiştir. Kendisi çok partili yaşama karşı olsaydı, bu fırkaların kurulmasına kesinlikle izin vermezdi. Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyetin ilk on

yılında yaptığı köklü reformlara çok partili yaşamı da eklemek istemiş, fakat sosyo-ekonomik nedenlere bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal buhran, onun bu amacını gerçekleştirmesine engel olmuştur. Kendisi çok partili yaşama geçiş için henüz erken olduğunu düşünerek, bu girişimi ileriki bir zamana bırakmıştır. Türkiye’de Mustafa Kemal Paşa’nın arzuladığı çok partili demokratik düzene, İkinci Dünya Harbi’nden sonra oluşum sürecini tamamlayan yeni dünya düzeniyle birlikte geçiş yapılmıştır.

Kaynaklar

Arşiv ve Resmi Yayınlar

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).
 BCA. Kurum: 30-18-1-1/Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928). Tarih: 09.13.1920. Yer No: 1-11-16.
 BCA. Kurum: 30-18-1-1/Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928). Tarih: 09.10.1921. Yer No: 3-33-8.
 BCA. Kurum: 490-1-0-0/Cumhuriyet Halk Partisi. Tarih: 11.16.1924. Yer No: 1-1-1.
 BCA. Kurum: 490-1-0-0/Cumhuriyet Halk Partisi. Tarih: 08.04.1923. Yer No: 210-831-1.
 BCA. Kurum: 30-18-1-1/Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928). Tarih: 00.00.1925. Yer No: 13-12-14.
 BCA. Kurum: 30-18-1-1/Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928). Tarih: 03.06.1925. Yer No: 14-32-19.
 BCA. Kurum: 490-1-0-0/Cumhuriyet Halk Partisi. Tarih: 06.09.1930. Yer No: 1-4-14.
 BCA. Kurum: 30-10-0-0/Muamelat Genel Müdürlüğü. Tarih: 20.12.1930. Yer No: 2-9-40.
 BCA. Kurum: 30-10-0-0/Muamelat Genel Müdürlüğü. Tarih: 04.07.1931. Yer No: 79-522-4.
 BCA. Kurum: 490-1-0-0/ Cumhuriyet Halk Partisi. Tarih: 19.11.1939. Yer No: /11-60-5.
 BCA. Kurum: 490-1-0-0/ Cumhuriyet Halk Partisi. Tarih: 23.08.1940. Yer No: /435-1804-1.
 Siyasi Partiler Kanunu. (1983).
 Türkiye Cumhuriyeti Resmi Gazete (2820, 22.04.1983).
 Ceride-i Resmîye (85, 20 Kânunusani 1337).
 Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (05.03.1334). Devre 3. Cilt 2. Birleşim 63.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
 TBMMZC (05.08.1337). Devre 1. Cilt 12. Birleşim 62.
 TBMMZC (20.10.1340). Devre 2. Cilt 9. Birleşim 46.
 TBMMZC (27.10.1340). Devre 2. Cilt 9. Birleşim 48.
 TBMMZC (30.10.1340). Devre 2. Cilt 9. Birleşim 49.
 TBMMZC (01.11.1340). Devre 2. Cilt 10. Birleşim 1.
 TBMMZC (05.11.1340). Devre 2. Cilt 10. Birleşim 2.
 TBMMZC (14.02.1341). Devre 2. Cilt 13-1. Birleşim 55.
 TBMMZC (25.02.1341). Devre 2. Cilt 14. Birleşim 64.
 TBMMZC (04.03.1341). Devre 2. Cilt 15. Birleşim 69.
 TBMMZC (05.07.1931). Devre 4. Cilt 3. Birleşim 22.

Gazeteler

Akşam, Cumhuriyet, Hâkimiyet-i Milliye, Son Telgraf, Son Posta, Yarın, Vakit.

Modern Çalışmalar

- Ahmad, F. (1999). *İttihat ve Terakki (1908-1914)*. (Çev. Yavuz, N). (5. Baskı). Kaynak Yayınları.
 Ahmad, F. (2016). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. (Çev. Alogan, Y). (15. Baskı). Kaynak Yayınları.
 Ahmad, F. (2021). *Jön Türkler (Osmanlı İmparatorluğunu Kurtarma Mücadelesi 1914-1918)*. (Çev. Demirel, T). (2. Baskı) İş Bankası Kültür Yayınları.
 Akdağ Sarı, K. (2019). "Erken Cumhuriyet Döneminde Muhalefet: Yarın Gazetesi ve Arif Oruç," *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 15, S. 29, 285-315.
 Alpkaya, F. (1998). *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*. İletişim Yayınları.
 Atatürk, M. K. (2005). *Nutuk*. (Haz. Bek, K). Bordo Siyah Klasik Yayınları.

- Güneş Ayata, A. (2010). *CHP (Örgüt ve İdeoloji)*. (2. Baskı). Gündoğan Yayınları.
- Aydemir, Ş. S. (1969). *Tek Adam (1922-1938)*. (C.3). Remzi Kitabevi.
- Berkes, N. (2014). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. (20. Baskı). Yapı Kredi Yayınları.
- Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi. (1923). *Halk Fırkası Nizamnamesi (1339-1342)*. (Demirbaş: 81-4003). Ankara.
- Çakan, I. (2002). “Mesleki Temsil Arayışları İçinde Çiftçilerin Siyasal Temsiline İlişkin Çabalara Bakış: Osmanlı Çiftçiler Derneği’nden Türkiye Zürra Fırkası’na (1914-1920)”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (1), 32-89.
- Çoker, F. (1994). *Türk Parlamento Tarihi TBMM I. Dönem 1. Cilt*. TBMM Yayınları.
- Demirel, A. (1994). *Birinci Mecliste Muhalefet (İkinci Grup)*. İletişim Yayınları.
- Demirel, A. (2013). *Tek Parti’nin İktidarı (Türkiye’de Seçimler ve Siyaset)*. İletişim Yayınları.
- Dumont, P. (1997). *Atatürk’ün Yazdığı Tarih: Söylev*. (Çev. Tanilli, S). Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.
- Duverger, M. (1993). *Siyasi Partiler*. (Çev. Özbudun, E). Bilgi Yayınları.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı (1989). “Yirminci Kolordu Komutanlığına”, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 38 (87), 78-80.
- Goloğlu, M. (2021). *Devrimler Tepkiler Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I (1924-1930)*. (5. Baskı). İş Bankası Yayınları.
- Grew, J. (2000). *Atatürk ve İnönü*. (Haz. Aşkın, M). Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık.
- Kalafat, Y. (1992). *Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*. Boğaziçi Yayınları.
- Karpat, K. H. (2021). *Türk Demokrasi Tarihi*. Timaş Yayınları.
- Lewis, B. (2011). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*. (5. Baskı). Arkadaş Yayınevi.
- Maor, M. (1997). *Political Parties and Party Systems*. Routledge.
- Mazıcı, N. (1984). *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*. Dilmen Yayınevi.
- Okyar, F. (1987). *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Feshedildi?*. (Haz. Kırdar, N). İstanbul.
- Okyar, F. (1980). *Üç Devirde Bir Adam*. Tercüman Yayınları.
- Özbudun, E. (1977). *Siyasal partiler*. (2. Baskı). Sevinç Matbaası.
- Pınar, M. (2016). “Cumhuriyet Döneminde Unutulmuş Bir Siyasi Hareket Ahali Cumhuriyet Fırkası”. *Tarih Okulu Dergisi*, 9 (XXVI), 337-362. DOI: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh922>.
- Sezen, S. (2000). *Seçim ve Demokrasi*. (2. Baskı). Gündoğan Yayınları.
- Tekeli, İ ve İlkin, S. (1977). *1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*. Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1986). *Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt II Mütareke Dönemi (1918-1922)*. (2. Baskı). Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1995). *Türkiye’de Siyasal Partiler 1859-1952*. Arba Yayınları.
- Tunçay, M. (1981). *Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1934)*. Yurt Yayınları.
- Türkiye’de Siyasal Dernekler II*. (1950). Emniyet Genel Müdürlüğü Neşriyatı Başbakanlık Devlet Matbaası.
- Türkmen, İ. (2013). *Doğu Kalkınması (1923-1946)*. Konya: Kömen Yayınları.
- Türküne, M. (2014). *Siyaset*. Etkileşim Yayınları.
- Yanık, M. (2002). “Parti İçi Demokrasi” (Yayınlanmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı*.
- Yıldırım, S. ve Zeynel, B. K. (2010). *TBMM Albümü (1920-1950)*. Cilt. I. Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları No:1.

Yazar Katkıları: Fikir-*; Tasarım-*; Denetleme-*; Kaynaklar-*; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi*; Analiz ve/ veya Yorum-*; Literatür Taraması-*; Yazıyı Yazan-*; Eleştirel İnceleme-*

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Contributions: Concept -*; Design-*; Supervision-*; Resources-*; Data Collection and/or Processing-*; Analysis and/or Interpretation-*; Literature Search-*; Writing Manuscript-*; Critical Review-*; Other-*

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.